

Egyptský člověk

Sergio Donadoni

Není snadné vydat se bez úhony proti proudu času až do doby, kdy věci důvěrně známé a obyčejné v sobě mohou ukrývat tak hluboké rozdíly, že - pokud bychom je neměli na paměti - by nám zcela znemožnily porozumění těmto starobylým světům. Proto je nesmírně důležité si hned v úvodu připomenout, že mezi starověkým Egyptem a námi se během staletí rozevřela hluboká propast.

Ztráta schopnosti číst texty, v nichž se vyjadřovala tvrdošíjná a nezdolná vůle této civilizace předávat z generace na generaci souhrn vlastních zkušeností a vzpomínek, není jistě bez příčiny. Mnohem dříve, než byly v pozdním období římské říše vytesány poslední hieroglyfy, se její původní vitalita proměnila na pracné přežívání, na pomalé odsouvání egyptské kultury z hlavních cest historie směrem k mýtické a bezkrevné idealizaci.

aše civilizace tak stála tvář v tvář Egyptu, který nebyl ani tak pevně danou skutečností, jako spíše ideálním místem, kam bylo možno promítat

vlastní představy, ať už obdivné či odsuzující, a tedy místem vhodným pro podsouvání koncepcí, jež se nezrodily v jeho lůně. Egypt byl popisován jako moudrý či krutý, bohatý či tyranský, bezbožný, pověřčivý či vědoucí, dětinský, politicky příkladný, zbožný anebo cynický. Od antiky až po osvícenství byl častým tématem rozmanitých úvah, ale přitom se v jádru vzpíral porozumění.

Champollionovo geniální rozluštění písma na počátku romantismu zajisté v mnohém změnilo situaci. Možnost navázat přímý kontakt s prameny a památkami znovu poskytla Egyptu příležitost využít zájmu o jiné než klasické oblasti, jež byl pro tento dějinný okamžik typický (stačí v této souvislosti připomenout neobvykle dlouhý Champollionův dopis von Humboldtovi, v němž mu představoval svůj systém a první výsledky). Zjednodušilo se tím zasazení civilizace na Nilu do historických souvislostí. Již velký "dešifrátor" Champollion si při svém prvním setkání s památkami, jejichž hlasu jako první znovu porozuměl, vychutnával okamžiky, kdy se mu přímo před očima odvíjela dějinná chronologie, rýsovaly se společenské struktury, řeč a jazyk nabývaly uspořádané podoby, a započal tak dílo zpětného získávání poznatků, které dosud je - a doufejme, že i nadále zůstane - přetrvávajícím úkolem pro budoucnost. Mohlo by se tedy zdát, že proláklina mezi světem starověkého Egypta a našimi možnostmi poznání, onen zlom, o němž jsme se zmiňovali v úvodu, se zaplňuje četbou textů, jež nám byly dříve nedostupné a jež nyní odhalují své poselství.

Když ale celou situaci prozkoumáme blíže, zjistíme, že tomu tak ve skutečnosti není. Jiné oblasti zájmu historiků - jako jsou římské, řecké či středověké dějiny - k nám přicházejí již začleněny do dlouhé tradice, která opakovaně a nepřetržitě hodnotila jejich organičnost, tedy interpretovala fakta a údaje, čas od času vědomě vybírané na základě jejich významu, znovu je zvažovala, vyvracela a reinterpretovala. Tato fakta a údaje pak tvoří společnou výbavu, jakési soužití nejrůznějších náhledů, základnu, k níž je možné se vztahovat, ať už pozitivně či negativně, a opřít se o ni při specifickém novém zkoumání či vyhladu.

Pokud se však chceme věnovat historii Egypta nebo jiných oblastí, kde při studiu vyvstávají analogické problémy, podobná uspokojivá a stabilizující opora nám chybí. Není zde v pozadí organický celek, jež by byl zakořeněn ve své době a zároveň byl postupně konfrontován s celou dějepisnou tradicí. Namísto dlouhého vyzrání v průběhu staletí je tu jen první pokus o zasazení údajů a zpráv do racionálního rámce. Tyto údaje však nejsou výsledkem předchozího cíleného výběru, ale do značné míry jsou pouhým plodem náhody. To, co opravdu víme o starověkém Egyptě, nám poskytuje - a to skutečně ryzecky - Egypt sám. Jeho terén je tak archeologicky plodný, že je schopen zachovat a předat to, co by v jiných zemích nebylo možné. Včetně nálezů, které nás v tuto chvíli zajímají nejvíce, tedy psaných listin - papyrů -,

to jest zvláštních a na všech úrovních autentických dokumentů, od soukromých účtů po královské dekryty a literární texty.

Bez významu není ani fakt, že od té doby, co v Egyptě probíhají vykopávky a zachraňují se papyry z řeckého a římského období, historiografie antického světa obohatila svá témata a techniky zkoumání. Ukázala tak egyptologům, jaký význam mají takové prameny pro výzkum, přičemž zužitkovala své podstatně delší zkušenosti a těžila ze schopnosti porovnávat výsledky tohoto bezprostředního vlastního poznání s tradičními údaji, které v tomto případě sahají od vyprávění historiků až po literární texty a rozsáhlé soubory právnických materiálů.

Na rozdíl od výše zmíněného porovnávání dokumentů a pramenů, jež klade jedny do rámce druhých, se nám z nejstaršího období egyptských dějin pouze náhodně dochovaly nápisy, papyry a zobrazení. Jedině náhodě totiž tyto památky vděčí za své přežití až do dnešních dnů. Papyrus se uchoval, pokud nebyl umístěn v příliš vlhké vrstvě, pokud jej někdo nepoužil k rozdělání ohně, pokud kolem něj neprošla koza, která by jej ohlodala, pokud jeho nálezce použil techniky vhodné pro jeho záchranu, a tedy nikoli proto, že byl uložen v archivu. V pozadí nebyl žádný zvláštní záměr, který by jej chtěl zachránit a uchovat pro jeho výjimečnou dokumentární hodnotu. Totéž platí i pro nápisy, jež nám poskytují nekonečné množství údajů, od královských až po soukromé. Je jasné, že tyto údaje - respektive zprávy, jež nám přinášejí musíme vždy číst s ohledem na ideologii, která je v nich obsažena. Bohužel, velmi často nám chybí výchozí bod, od něž bychom hledali odchylky. Tento nedostatek tak až příliš často vedl k tomu, že bylo vyprávění o válečných taženích panovníků nebo podobné, zjevně narativní texty, moderními historiky přijímány v doslovném významu tam, kde by egyptský vzdělanec instinktivně, nebo lépe řečeno na základě znalosti vlastní kultury, dokázal vhodně odhadnout pravý typizační či symbolický význam relativně bezvýznamné specifické události, která je použita jen jako vhodný prostředník, nebo přímo jako záminka k vyjádření něčeho jiného.

Při své neovladatelné potřebě psát měl starověký Egypt opravdu jen velice zřídka touhu popisovat sám sebe, teoretizovat o svých strukturách nebo shromažďovat vlastní historické či právní dědictví. Svědčilo sobě spíše nepřetržitým proudem přesných, personalizovaných zpráv vynořujících se ze zvířeneho prachu údajů, které čekají na své včlenění do souvislostí. Naším úkolem pak je se o toto včleňování pokoušet. Někdy se stává, že s egyptským světem navážeme důvěrný vztah, neobvyklý pro jiné oblasti starověkého světa, který jej s námi spojlúe prostřednictvím nám blízkých živých detailů. Přitom ale zároveň naprosto tápeme, pokud jde o obecný rámec, jehož prchavé obrysy jsou dnes zpětně zakreslovány podle pozdějších, a tudíž odlišných historiografických konvencí.

Kdybychom vše, co bylo řečeno vyše, vzali důsledně v úvahu, mělo by nás to odradit od jakéhokoli pokusu přiblížit se světu kolem Nilu a mělo by nás to přimět, abychom se omezili jen na prosté přijetí nadčasových uměleckých hodnot zbavených historického rámce. Každý, kdo má být jen minimální egyptologickou zkušenost, však dobře ví, že by to bylo opravdu příliš málo.

Už jen samotný rozsah zkázy této civilizace je tak impozantní, že nakonec nabývá na významu *sám o sobě*. Po zhruba pětaticet století se hromadily pozůstatky a nánosy událostí navzájem propojených identifikovatelnou spojovací linií, někdy velmi zřetelnou, jindy sotva viditelnou, avšak vždy patrnou. Právě sledováním této linie, dokonce můžeme říci těchto linií, protože je jich samozřejmě více než jedna, nabývá tento uzavřený svět řádu, objasňuje způsoby své existence a otázky týkající se jeho původu.

Výsledné zhodnocení takto nabyté zkušenosti je nakonec dvojí: na jedné straně stojí nezbytná potřeba přeložit do našeho živého aktuálního jazyka to, co je vyjádřeno v jazyce mrtvém, na straně druhé se upozorňuje na vnitřní významový rozdíl, který musíme brát v úvahu i tehdy, když nám věci na první pohled připadají zjevné a samozřejmé. Tváří v tvář těmto dvěma protikladným stanoviskům se nejedná ani tak o volbu mezi jedním nebo druhým, jako spíše o to, abychom vždy zkoumali, k jakým výsledkům tyto přístupy - každý sám za sebe - povedou, a dali tak nezbytnou živost tomu, co by jinak zůstalo jen strohým souborem údajů.

Egyptský svět se nám v mnoha ohledech může zdát jedinečně moderní: rodina má jednoduchou strukturu (v podstatě jen rodiče a děti) oproti složité struktuře kmenové, která pokrevně spojuje i vzdálené jedince a nutí je k bezvýhradné solidaritě; dědičný systém rozděluje majetek mezi pozůstalého manžela a děti v zásadě rovným dílem; v oblasti soukromého práva má svobodně a doložitelně vyjádřená vůle autonomní hodnotu a žena je uznána za právnickou osobu, což jí umožňuje sepsat závěť a podat svědectví bez nutnosti mít nějakého poručníka; neexistuje tu pojem osobní odplaty a msty (chybí dokonce i slovo, které by ji označovalo) a dokonce i v mýtech jsou spory mezi bohy urovnávány před soudním tribunálem. Když přejdeme k obecnějším faktům, můžeme konstatovat, že státní struktura je zbudována na územním základu, co do významu má charakter univerzální říše, administrativa je úzkostlivě pečlivá a je organizována podle přesně definované hierarchické stupnice, velký význam má kolektivní občanský život (vedoucí až ke stávkám na obranu vlastních práv). To vše jsou prvky, díky nimž je nám Egypt v této míře a s takto jasnými rysy natolik bezprostředně srozumitelný, že nakonec ztrácíme cit pro specifickou individualitu těchto rysů.

Uveďme si příklad: hlavní úlohu v egyptské společnosti hraje stát, což vysvětluje potenciální rovnost mezi mužem a ženou (a obecně mezi občany), neexistenci kmenové mentality, možnost uskutečnění velkých kolektivních

děl, také organizaci zemědělské činnosti a produkce v národním měřítku, důležitost zákona jako prvku zabraňujícího sporům, jazykovou i kulturní jednotu a tak dále. To jsou údaje, které vymezují svět zdánlivě převoditelný do našeho způsobu myšlení, a kdybychom tuto faktickou skutečnost nebrali v úvahu, bylo by to nejen nespravedlivé, ale i chybné.

Zároveň si ale musíme uvědomit, že k označení "státu" se v Egyptě používalo slova „faraon“. Stát je tedy pojem, který má mytologickou platnost, jež se přičítá k jeho platnosti racionální, či spíše jí dodává zvláštní charakter. Nutnost brát zároveň v úvahu obě tyto polohy, tedy racionální (obecnou) a mýtickou (charakterizující), se rovná tomu, co zakouší člověk, který překládá z cizího jazyka: samozřejmě si musí dát pozor, aby správně pochopil konkrétní význam toho, co je vyjádřeno, aby to mohl pře tlumočit, ale především musí vnímat a cítit platnost a výrazovou samostatnost výchozího jazyka. Tak máme před sebou dvě protikladné, avšak stejně živé potřeby, jež od nás vyžadují, abychom každou jednotlivou skutečnost nahlíželi jednak zvenčí, za účelem zjištění, co může označovat, a jednak zevnitř, za účelem zjištění, čím skutečně je.

Co však zůstává neměnné a základní uvnitř (nebo vně, záleží na přijaté formulaci) tohoto problému porozumění a cesty k němu, to je suma pramenů. Je zlomkovitá, náhodná, zbavená rámce a nesourodá. Takovou ji shledá i ten, kdo se pustí do četby následujících studií, a nejednou ji spatří bez zahlazujícího nánosu lícidel. Povšimne si jejího nestejného rozsahu, ale také pochopí, pro jaké účely a v jaké míře je možné se na ni spolehnout.

Je zjevné, že odvozovat průběh historických událostí od jednotlivých přesných a ověřitelných údajů by bylo svévolné (a řekněme rovnou, že *je* to svévolné, neboť něčeho takového se budeme dopouštět neustále). Bolesti zubů Arnenhotepa III. zaručeně prokázané nekroskopickým vyšetřením jeho mumie; radost chlapce Pe piho II., když se dozvědělo brzkém příjezdu trpasličího tanečníka ze střední Mriky, doložená textem dopisu malého faraona; tyto a mnohé další drobné zajímavosti či zjiitelné informace, jež se nám tak podrobně dochovaly, nedokážou ve svém souhrnu vytvořit souvislý sled událostí, neboť jsou zlomkovité a představují jen jakési střípky příběhů. Naopak ale můžeme prohlásit, že zprávy o vítězstvích a válečných taženích obsažené v oslavných autobiografiích překračují, jak jsme naznačili výše, rámec vyprávění a snaží se zanechat něco víc než jen dokument.

Tato předběžná omezení ovšem neznamenají, že bychom nemohli načrtnout a pochopit jinou historii, a to historii struktur, která často tvoří organický celek a moderním vědcům se stále více jeví jako možná i odůvodněná.

Tím se však zároveň stane, že tento egyptský svět, vytvořený vybradně na základě osobních projevů a svědectví, je v zájmu udržení důvěryhodnosti a nezaujatosti historiků představován v zobecněné podobě. To je cena, kterou musíme zaplatit, abychom se vymanili z pout oněch jednotlivých drobných

příběhů, jež sice mohou být zábavné a vzrušující, nicméně nic dalšího nám nejsou schopny přinést.

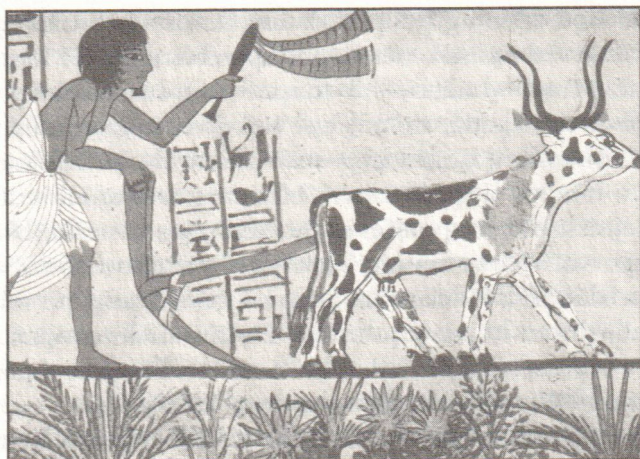
Také studie shromážděné v tomto svazku svými názvy ohlašují, že budou vybrané téma pojednávat odděleně a typizovaně. Při bližším pohledu však zjistíme, že jejich souhrn vlastně poskytuje všestranný popis jedné jediné skutečnosti, té, která má v rámci egyptské civilizace zdaleka největší váhu, a sice struktury státu. U jednotlivých postav, tak jak jsou dány podle kapitol, si neklademe otázku "kdo je to", nýbrž "co dělá". Úředníci, rolníci, písaři, vojáci, kněží či otroci v zásadě konají každý svou práci, doplňující ve vztahu k ostatním činnostem, a jakožto součástí téže společenské struktury plní úkoly nezbytné pro její fungování.

Soubor, který máte nyní před sebou, je tedy vpravdě popisem jediné historiografické skutečnosti, a proto nutně vylučuje řadu dalších významných oblastí egyptského života: umění, náboženské myšlení či otázky morálky se zde objevují jen okrajově a na prvním místě stojí trvalá snaha o identifikaci "racionality" a "laickosti" (pokud má smysl používat tyto výrazy v této souvislosti), jež určují vztahy mezi starověkými obyvateli údolí Nilu. Je to ochuzující přístup, neboť vytvářený obraz by jistě mohl být komplexnější, avšak dodrželi jsme téma proklamované v názvu, takže čtenář si na jeho základě nebude vytvářet falešné představy.

Cíl naší práce je zřejmý. Snažili jsme se starověký Egypt co nejsrozumitelněji přiblížit našemu kulturnímu světu, ale přitom dodržet jasně oddělené perspektivy, jež nám umožňují vidět jeho podobnost a zároveň i jeho jinakost.

Jako editor této knihy musím dodat, že jsem si stanovil i další drobný didaktický cíl. Ke spolupráci jsem přizval odborníky z různých zemí a různého věku. Rozdíly v kulturním formování autorů jednotlivých studií, jejich různá práce se stejným materiálem - nebo dokonce výrazné odlišnosti - možná narušují obraz, který by podle některých snad měl být jednotný. Avšak proč skrývat, že náš obor nezužuje své bádání do jediného úhlu pohledu, ale že do něj každý odborník vnáší vlastní koncepcie či náměty zkoumání i své osobní zaujetí, jež nutně ovlivňuje jeho dílo. Možná se to děje v měřítku o něco větším než v jiných vědních oblastech, kde dlouhé promýšlení základních údajů sevřelo alespoň některé obecné rysy do užších perspektiv.

Po prostudování naší knihy by měl mít čtenář poměrně jasnou představu o tom, jaká byla egyptská společnost ve svém vývoji, pojmána jako souhrn osob, jejichž společným ideálem bylo konání ve prospěch celku. Zároveň by měl mít pocit, že do této vzdálené skutečnosti můžeme nahlédnout a pátrat po rozdílech. A pokud je zahlédneme, pak to bude opět především svědčit o její vitalitě. Neboť rozpory a pochybnosti jsou často plodnější a pravdivější než trvalé a jisté shody, samozřejmě za předpokladu, že se je snažíme překonat. A právě to je smyslem našeho povolání.

Rolník

Ricardo A. Caminos

Odpradávná až do dnešních dnů byl Egypt především zemědělskou zemí. Základem jeho hospodářství bylo vždycky zemědělství a prosperita a blahobyt po všechna dějinná údobí spočívaly v produktech země. Obdělávání půdy, a tedy - podle nejnovějších výkladů - soustavná, vytrvalá, lopotná, nenápadná, často opovrhovaná a vždy špatně odměněná namáhavá práce rolníka, bylo zdrojem všech úspěchů, které Egyptu zajistily vedoucí místo mezi starověkými národy předklasického období. Pyramidy v Gíze, thébské syringy, kolosální sochy, obelisky a mohutné chrámy, nad nimiž žasli staří Řekové i Římané a před nimiž stojí v úžasu i dnešní návštěvníci. Dovedně tepané šperky, jemná plátna, nábytek a drobné předměty všeho druhu dnes nalezneme na seznamech sbírek po celém světě; přepych a pohodlí domovů nejvyšších společenských vrstev, vojenské výooge, obchodní expanze, vliv a prestiž v cizině a bez nadsázky celý odkaz, jež Egypt lidstvu zanechal: na počátku toho všeho byl pot na čele rolníka.

Po tři tisíciletí dějin Egypta pod vládou faraonů byl rolník páteří země. A přesto jsou naše vědomosti o něm i jeho společenské třídě kusé, neucelené a jednostranné. Přímo od něho, tedy ze zpráv, které by o sobě podal on sám, nevíme nic. Je to sice škoda, ale nelze se ani divit; negramotný rolník nezanechal žádnou písemnou zprávu ani o sobě a svém životě, ani o svých tužbách a nadějích či o tom, co si myslí o svém bídém postavení a nešťastném osudu. Stál na nejnižší příčce společenského žebříčku, částčka obrovské masy obyčejných lidí, tvořících většinu egyptského obyvatelstva. Sváděl zápas s životem v bídě, strádáním a fyzickou námahou a odešel, aniž po sobě na tomto světě zanechal jedinou stopu: jeho mrtvé tělo zůstalo ležet opuštěno na kraji pouště nebo, v lepším případě, bylo hozeno do mělké jámy v písku, a žádný, ani ten neskromnější, náhrobní kámen nenesl jeho jméno.

To, co o egyptském rolníkovi víme, pochází z epigrafů, literárních i neliterárních textů a archeologických pramenů.

K epigrafické dokumentaci patří svědectví ikonografická a písemná malby, reliéfy, texty - dochovaná většinou v hrobkách jejich pánů a majetných lidí té doby, od věku pyramid až k časům Řeků a Římanů.

Epizody věnované životním podmínkám rolníka objevíme tu a tam v řadě literárních děl, především z období Střední a Nové říše, a také u klasických autorů, zejména řeckých spisovatelů Hérodota, Diodóra Sicilského a Strabóna, kteří se ve svých dílech často zmiňují o mnoha podrobnostech spjatých se zemědělskými činnostmi, jež se podél Nilu provozovaly; mají stále značnou cenu, přestože zachycují podmínky pozdější epochy, kdy faraonská civilizace, stará tehdy již téměř tři tisíce let, byla pouhým bledým odleskem své dávné slávy a klopýtavě se blížila svému zániku. Také neliterární písemná svědectví dochovaná na papyru hodně vypovídají o způsobu života a práci egyptského rolníka. Zejména důležité jsou v této kategorii pramenů demotické a řecké papyry, jež se dochovaly ve velkém množství. Vztahují se pochopitelně k událostem Ptolemaiovské a Římské doby, ale situace a výjevy z venkovského života, jež zachycují, můžeme pravděpodobně promítnout zpět do minulosti, i do minulosti vzdálené, jak se za chvíli přesvědčíme.

Rovněž cenné jsou archeologické nálezy, neboť dokumentují zemědělské náčiní jako ošatky na osivo, motyky, rýče, srpy a síta, tedy nástroje, které egyptský rolník užíval při práci na poli, nemluvě o nářadí spojeném s hospodářstvím, jako jsou provazy, košíky a řešeta, kterých se dochovalo mnoho v rozmanitém provedení a z různých období. Stejně významné jsou malé dřevěné figurky, štukované a malované, jež s pitoreskní věrností zachycují rozličné výjevy z venkovského života.

Je třeba přiznat, že prameny, které máme k dispozici, jsou - pokud jde o epochu a lokalitu - většinou nepravidelně rozptýleny; přes tuto okolnost však pravděpodobně podávají poměrně ucelený obrázek rozmanitých aspektů

života na venkově, který - doufejme, nemusí být daleko od pravdy. Čtenář by měl mít na paměti, že Egyptané byli v podstatě dosti konzervativní a že zemědělská činnost a rolnictvo jsou - a vždycky byli - zdaleka nejkonzervativnějším prvkem každé společnosti, který přijímá změny jen pomalu. Pokud jde o egyptské zemědělství a život lidí s ním spjatých, co platí pro jedno určité období, platí v mnoha podstatných skutečnostech i pro období ostatní. Nejjednodušší zemědělské nástroje, když už jednou vynalezeny, se nadále užívaly bez sebemenší změny nepřetržitě po staletí; zemědělské postupy zobrazené v Petosiridově hrobce, pocházející přibližně z roku 350 př. Kr., se jen nepatrně - pokud vůbec - liší od zemědělských prací vyobrazených v mastabách Staré říše, vybudovaných o dvacet tři až dvacet čtyři století dříve. Těžký život, poměry, starosti a každodenní povinnosti egyptského rolníka se mezi počátkem a koncem dlouhého dynastického období patrně sotva změnily a teprve později, s příchodem naší doby, využití zdokonalených zavlažovacích metod, elektřina a především vybudování Saad el-Ali (Vysoké přehrady) nedaleko Asuánu v roce 1972 začaly měnit tradiční vzorce a rytmus hospodaření v celé zemi. A je to právě tento konzervatismus a, řekněme, jaksi strnulý model egyptského venkovského života, díky němuž nám spisy arabských historiků, jako byli Muwaffaquddín Abdallatíf (1162?-1231) a Taqíjuddín al-Maqrízí

(1364-1442), zprávy Evropanů cestujících po Egyptě v 17., 18. a 19. století, dále práce o způsobech a zvycích Egyptanů moderní doby, jež nám zanechali tak nadšení pozorovatelé, jakými byli vědci doprovázející Napoleonovu vojenskou výpravu do Egypta v roce 1798, a v nedávné době antropologové a etnografové jako Winifred Susan Blackmanová a Nessim Henry Henein, v nemalé míře napomáhají poznat a pochopit postavení rolníka faraonského období.

Od narození až do smrti byl neoddělitelně spjat s půdou, kterou obdělával, bez ohledu na jejího vlastníka. Systém či forma vlastnictví půdy se čas od času měnily v závislosti na politických změnách v zemi, je ale velice nepravděpodobné, že by tyto změny nějak výrazně ovlivnily životní úroveň rolníka nebo charakter či způsob jeho hospodaření. Ať obdělával půdu královskou nebo pozemky patřící chrámům či půdu nějakého velmože, znamenalo to pro něho celkem vzato vždy totéž, snad jen s tím, že rolník ve službách některých chrámů mohl mít naději, že bude zproštěn *corvée*, tj. povinnosti roboty. O tom se ale zmíníme později.

Naprosto nezbytné byly pro rolníka a celou zemi každoroční nilské záplavy, jež přinášely vláhu a úrodné naplaveniny. Přicházely a odcházely se spolehlivou pravidelností v letních měsících. Prudké deště v subtropických oblastech Mriky a tající sněh z Etiopské vysočiny způsobily vzestup hladiny a povodeň, která se v červnu projevila v Asuánu; vzedmutý Nil, jemuž nestály v cestě přehrady a vodní nádrže, se nezadržitelně valil dál a asi o tři týdny

později dorazil do Memfidy. Voda nejprve nepozorovaně pro sákla ornou půdou, jakýmsi procesem pozvolného pronikání hlínou odspodu, kterým naplnila strouhy, prohlubně a močály. V polovině července se hladina začala prudce zvedat a vody, jež se vylily z břehů, zaplavily zemi do vysky dvou metrů a více. Od poloviny srpna do poloviny září bylo pod vodou celé údolí a připomínalo dlouhé úzké jezero se zátokami, nad nímž z výše položeného terénu vystupovaly vesnice a města. Potom voda pomalu ustupovala, koncem října zmizela úplně a zanechala po sobě dostatečně provlhlou půdu s vrstvou naplaveného bahna bohatého na organické usazeniny a minerály, přirozené půdní živiny, jež si v ničem nezadají s nejkvalitnějšími moderními hnojivy. Zůstala po ní vodní jezírka roztroušená po polích, prohlubně neboli "nádrže" jež spolu s kompletní sítí příkopů, struh a kanálů vybudovaných člověkem tvořily zavlažovací systém, prověřený již v předdynastickém období a využívaný v Egyptě nepřetržitě i dlouho poté: v Horním Egyptě byl v provozu ještě v šedesátých letech dvacátého století.

Hérodotos s Diodórem obdivovali nilské záplavy i jejich blahodárný vliv na egyptské zemědělství. "Otec dějepisu" napsal:

"Na celém světě není člověka, který by získával plody země s tak malým úsilím. Nečeká ho lopotné vyorávání brázd pluhem, ani okopávání či provádění takových prací, jež musí k zabezpečení úrody vykonávat všichni ostatní. Řeka se sama od sebe zvedne, zaplaví pole, a když zátopu dokončí, stáhne se zase zpět. Poté všichni muži osejí svá políčka a vpustí na ně vepře, aby osivo zašlapali do země, a pak už nemají na práci nic jiného, než počkat na čas sklizně. Vepři jim poslouží i k vymlácení obilí, které je potom odvezeno do sýpky."

Pokud jde o Diodóra, ten prohlásil, že Nil co do prospěšnosti lidstvu předčí všechny řeky světa a dodal, že vzedmuté vody, přicházející pozvolna, přinášejí úrodný bahnitý nános a nasytí pole vláhou, takže rolníková práce je snadná a zároveň nesmírně plodná. Jakmile vody opadnou, začínou rolníci půdu změkklou po záplavách obdělávat; setí a sklizeň jsou už hračkou.

"Většina pouze rozházela osivo po poli a zavedla na pole stádo, aby semena zadupalo do země; po čtyřech či pěti měsících se rolníci vrátili a začali sklízet obilí. Někteří používali lehký pluh, obraceli pouze svrchní vrstvu změkklé půdy a potom bez větších nákladů či úsilí sklídili velké množství obilí. Obecně vzato, u jiných národů znamenají veškeré typy polních prací značné náklady a dřinu, pouze u Egyptanů probíhá sklizeň s velice mírným vynaložením peněz i práce."

Tento idylický obrázek zemědělských prací v údolí Nilu je nesprávný, nicméně snadno vysvětlitelný. Hérodotos a Diodóros pocházeli ze země, kde

získání hubené úrody z neochotné kamenité půdy vyžadovalo značnou fyzickou námahu, a to, co v Egyptě viděli, je nadchlo: úrodná země zavlažovaná mohutným tokem, příhodné podnebí, hojná sklizeň a zároveň rozmanitost obilných druhů. V jejich očích byl Egypt zemědělským rájem. Tak tomu ale nebylo. Každý starověký feláh (a když na to přijde, tak i ten dnešní) by je vyvedl z omylu.

Přírodní fenomén stoupání a klesání Nilu se s předvídatelnou pravidelností opakoval rok co rok, a vždycky v téže době. Co ale nebylo stejné, to byl rozsah záplav, výška zátopové hladiny, která byla rozhodující, protože znamenala buď požehnaní nebo katastrofu. Příliš málo vody, "nízký Nil", nebo příliš mnoho vody, "vysoký Nil", obojí představovalo pro zemi špatná léta. Jestliže řeka nevystoupila do potřebné vyše, nedokázala zaplavit všechnu obdělávatelnou půdu a to pro příští sklizeň znamenalo snížení osetých ploch; nevyhnutelně se tedy musely dostavit bída a hlad, "hladový rok", jak tomu říkali Egypťané. Přílišná záplava byla ještě zhoubnější, protože zničila síť zavlažovacích příkopů a hrází a nezřídka si vyžádala i ztráty na lidských životech, obilí a dobytku. Navíc, jak poznamenal Plinius Starší, nadměrná záplava ustupovala příliš dlouho, takže zbylo málo času, pokud vůbec nějaký, na zasetí, dozrání a sklizeň před příchodem další záplavy. To všechno rolníci moc dobře věděli, protože oni byli první, kdo kvůli vrtošivému Nilu trpěli. A i když byla záplava optimální (té říkali "velký Nil") a z hlediska úrody dosáhla výše, kterou zkušenost potvrzovala jakožto nejvýnosnější, hospodaření se nesmělo ponechat náhodě. Hapi, božské vtělení rozvodněného Nilu, byl velkorysý a přinesl zemi blahobyt, bylo tedy vhodné vzdát mu dík a chválu. Z jeho štědrosti a přízně by však obilí samo o sobě nevzešlo. Pole vyžadovala i hodně dřiny, hodně namáhavé lidské práce. *Dii facientes adiuvant*. Egyptský rolník o tom věděl víc než všichni moudří v zemi, protože zatímco ostatní hlasitě poroučeli a vydávali nařízení, on musel pracovat.

Týdny, jež následovaly po ústupu záplav, pro něho znamenaly velice rušný čas. Příkopy, prohlubně a strouhy byly zanesené bahnem, voda je narušila či úplně spláchla a bylo třeba uvést je do pořádku nebo vybudovat nové, aby zavlažovací systém znovu řádně fungoval. Oprava zavlažovacího systému stála rolníka značné úsilí, protože se musela dokončit co možná nejrychleji, než země vyschla. Práce s motykou a pluhem, jež přišly na řadu spolu se setím, se v rozměklé a vlhké půdě prováděly mnohem snadněji a pod horkým egyptským sluncem půda v tomto stavu určitě nevydržela dlouho.

Typickou egyptskou motyku tvořil plochý kus dřeva představující ostří, zasazený napříč do konce dřevěného topůrka. Obě části byly svázané zkrouceným provazem. Tento hrubý primitivní nástroj připomínal tvarem písmeno A s jedním ramenem o něco delším než druhé. A pak také existovaly motyky z jednoho dílu, vyrobené z rozeklané větve. Pluh, který nastoupil po motyce,

byl stejně neohrabaný jako jeho předchůdce a můžeme si docela dobře představit, že zpočátku nebyl ničím jiným než velkou motykou, kterou táhl na provaze hlínou nejprve člověk a poté dobytče. Běžný pluh egyptského rolníka, který se po celé dynastické období a ještě dlouho po něm prakticky nezměnil, byl využíván již ve Staré říši. Tvořila jej dřevěná radlice k rozrývání půdy, někdy chráněná kovem, upevněná ke spodnímu konci dlouhé dřevěné tyče. K opačnému konci tyče bylo napříč připevněno dřevěné břevno, jeho, přivázané provazem k rohům dobytčete. Stávalo se ovšem, že namáhavé orání neprovádělo zvíře zapřažené do pluhu, nýbrž člověk. Zdokonalenou formou tohoto nástroje byl pluh opatřený násadou, upevněnou k zadní části radlice; častější však bývaly násady dvě, připevněné k dolnímu konci tyče. Násada - ať už jednoduchá nebo zdvojená - však zřejmě nesloužila k ovládnutí pluhu, ale k zatlačování radlice do půdy.

Rolník málokdy orál sám. Téměř vždycky mu pomáhal někdo další, kdo vedl voly a za soustavného pokřikování je holí nebo bičem poháněl kupředu. Další muži motykami rozbíjeli tvrdší hroudy černé hlíny a připravovali půdu k setí. A byl zde i člověk s pytlek či proutěným košem zavěšeným přes rameno, z něhož plnými hrstmi plynule rozhazoval osivo do vlhké hlíny. Jestliže kráčel před pluhem, zašlapávala semena do země zapřažená dobytčata a radlice je zaorávala do hloubky. Když rolník s osivem kráčel vedle pluhu nebo za ním, zašlapalo semena do půdy stádo ovcí či koz, které na právě oseté pole vyhnali. Jeden muž jim přidržel u tlamy hrst zelené trávy či obilí, na kterou se je snažil nalákat, zatímco druhý bičem poháněl mečící a bečící stádo kupředu. Voly a osli se k tomuto účelu využívali jen zřídkakdy, Hérodotos však viděl, jak v nilské deltě zadupávala osivo prasata.

Nástěnné malby v hrobkách, jež tak výmluvně dokumentují život rolníka, ukazují i vlastníka hrobky, kterým mohl být podle okolností buď faraonův správce, dohlížející na průběh prací na královské půdě, nebo služebník nějakého chrámu či statkář. Ten je v každém případě vyobrazen v mnohem větším měřítku než zpocený muž a zvířata před jeho očima. Buď vzpřímeně stojí s důstojným, takřka majestátním držením těla, nebo nenuceně odpočívá ve stínu přístřešku, chráněn před sluncem, zatímco opodál vidíme vydatnou zásobu jídla a pití a sluhu, který ho obsluhuje. Buď přijel na inspekci, nebo jej pouze zajímalo, co se děje na polích. Je to velmož, *grand seigneur*, a pluhu se za celý život jistě ani nedotkl.

V)jevy bývají nezdědká oživeny i krátkými texty, jež mají reprodukovat nebo se tak alespoň tváří - poznámky utroušené rolníky při práci, průpovídky, jež si navzájem vyměňovali, zmínky o stavu půdy či počasí a pokřik, jímž pobízeli zvířata.

"Zaber! ", křičí na zapřažené voly muž, který je vede, a "Otáčíme! ", ozývá se, když přicházejí na konec pole. A k rolníkovi za pluhem: "Tlač radlici dolů,

tlač ji rukama dolů!" A oráč nabádá svého unaveného druha, který se plahočí před ním: "Pohyb, pořád za volem. Pozor! Pán stojí a dívá se!"

Čtyři muži zapřažení pomocí lan do pluhu přímo před pánem, který je bez viditelného důvodu pobízí, aby v práci přidali, si pro sebe mumlají:

"Vždyť pracujeme, cožpak nevidíš? O pole neměj strach, jsou vynikající!" Mladý muž, který kráčí za nimi a rozhazuje osivo, se ujímá slova: "Rok je dobrý, všeho je dost, úroda bude dobrá a vůbec nejlíp se vyvedla telátka." A starý oráč mu přitakává: "Máš úplnou pravdu, synku."

Rolník, který se ohání motykou v předklonu tak typickém i pro jeho dnešní potomky, se holedbá: "Udělám i víc práce, než chce pán." Ten, co stojí vedle, tak horlivý není: "Kamaráde," říká mu, "pospěš si, ať jsme hotovi a dostaneme se včas domů."

Stejně jako dnešní feláhové zpívali si při práci i staří Egyptané. Skupinka mužů si při obdělávání pole zpívá starou píseň:

Do práce za pána!
krásný je den a my jsme svěží,
táhnou volci a táhnou,
i obloha nám přeje,
do práce za pána!

Obdělávání polí bylo nepřetržité a jednotlivé činnosti šly jedna za druhou, odlišné v náročnosti a intenzitě, neustále a donekonečna.

Bylo zaseto a nastalo období zrání. Jak země vysychala, půda ležící dále od Nilu potřebovala zavlažovat a k tomu se využívalo vody zadržené v nádržích, buď přírodních nebo vybudovaných člověkem. Z nich se voda vedla na pole podle potřeby strouhami či úzkými příkopy, jež se větvily z hlavních kanálů napájených vodou z nádrží. Směr a množství proudící vody byly řízeny pomocí hrází a náspů.

Tento systém vyžadoval soustavnou péči a namáhavou práci. I tam, kde voda proudila dobře udržovanými strouhami, se nedostala do kopců a zavlažování vyse položených ploch musel provádět rolník, který nesl vzácnou tekutinu v těžkopádném hliněném džbánu zavěšeném na rameni. Tak se to dělalo po staletí a teprve v období Nové říše bylo vynalezeno vahadlo, *šadúj*, jednoduché mechanické zařízení na zvedání vody, jež se poprvé osvědčilo v 15. století př. Kr. a od té doby se stále používá.

Vahadlo tvoří dva sloupky vysoké asi dva metry, spojené nahoře krátkým dřevěným trámek. Přes trámek je položena dlouhá tenká tyč, která nese na jednom konci nádobu na vodu a na druhém velký pytel naplněný bahnem, který slouží jako závaží. Muž stojící u vody ponoří vědro do řeky či kanálu a potom nechá závaží zvednout plné vědro nahoru k napájecímu žlabu,

kterým se voda vede k polím. Vahadlo plnilo svou úlohu poměrně dobře, byl to však neohrabaný nástroj a jeho obsluha byla namáhavá; neustálé zdvihání a vylévání vody do žlabu, stále dokola, den za dnem, po kotníky v bahně a od hlavy až po paty postříkaný blátem.

Noria neboli vodní kolo, arabsky *sákíje*, se v Egyptě objevilo až v Ptolemaiovském období. Přišlo pozdě, ale zůstalo nadlouho. *Sákíje*, do níž je zapřažený vůl, kráva a někdy velbloud, a která se pod vedením muže či chlapce s vrzáním a skřípotem zvolna otáčí stále dokola, je dodnes typickým prvkem egyptské venkovské krajiny.

Když obilí dozrávalo, měli rolníci i jiné starosti. Biblická kniha Exodus vypráví o nečekaných bouřích s hromobitím a krupobitím, jež v Egyptě ničily dozrávající obilí. Po nich následovala mračna kobylek, která "sežrala to, co zůstalo po krupobití" (Exodus 9,22; 10,12). Vůči krutým živlům a žravému hmyzu byl rolník bezmocný, i když se s nimi určitě nesetkával často, a tak ničivou bouří, jakou údajně Hospodin seslal na faraonovu zemi, patrně nezažil nikdy. Trvalým zlem však byli v každém případě obtížní ptáci, kteří se vznášeli nad poli a zahradami a hledali semena, zrní, ovoce - cokoli zeleného, co by mohli sezobnout a sníst. S nimi si ovšem rolník dokázal poradit víceméně úspěšně. Muži a děti rozptýlení po poli nebo zahradě se snažili zaplašit ptáky křikem, praky nebo máváním holemi a hadry; na ptáky, kteří se jednotlivě či v celých hejnech slétali na zem, byly líceny pasti a sítě. Další hrozbu, jež trvale visela nad obdělávanými poli v době zrání a sklizně, představovaly vpády drancujícího dobytka ze sousedních pastvin. Zvířata, která se do obilného pole buď zatoulala sama, nebo tam byla úmyslně zavedena zlomyslným pastýřem z vedlejšího statku, úrodu rozdupala, zvalěla a spásla. Aby zabránil takovýmto vpádům, hlídal si rolník pole sám, pravděpodobně s pomocí jiných rolníků, kteří tu a tam zaskočili, a dětí. Tato opatření se možná občas osvědčila, ale naprosté bezpečí nezajistila nikdy.

Když klasy začínaly zlátnout a nadešel čas sklizně, objevila se na obzoru další pohroma, která pro sužovaného rolníka určitě nebyla zanedbatelná a které se nedalo uniknout: vypočrčí daní spolu s družinou dozorců, písařů a sluhů, kteří přišli změřit pole, aby odhadli úrodu a vyměřili daň, kterou rolník musel zaplatit, ať už pole, jež obdělával, patřila komukoli: koruně, náboženské instituci nebo statkáři.

A konečně přišly žně, pro rolníka nejnamáhavější roční období. Hlavními plodinami byly obiloviny - pšenice, pšenice dvouzrnka a ječmen, a také len. Zejména důležité byly obiloviny, protože se z nich pekl chleba a vyrábělo pivo, základní složka egyptské stravy, a zároveň byly pilířem egyptského hospodářství. Pěstování lnu zase poskytovalo textilní vlákno a semena k rozličnému využití.

Klasy se uřezávaly těsně pod vrcholem srpem s krátkou násadou, původně dřevěným, opatřeným obloukovou čepelí, do níž byly vsazeny ostré

úlomky pazourku, sloužící jako pilka. V období Nové říše se čepel vyráběla z bronzu, který později postupně nahradilo železo. Žnec v téměř vzpřímeném postoji jednou rukou sevřel stébla, druhou je odsekl těsně pod klasy, useknuté klasy nechal ležet na zemi a pokračoval dál. Na poli zůstalo vysoké strniště, které bylo pravděpodobně později zužitkováno jako krmivo pro dobytek, dále k výrobě cihel, k pletení košíků a jako topivo - říkám pravděpodobně, protože žádný důkaz o způsobu jeho využití neexistuje. Za ženci nastoupili sběrači (nástěnné obrazy a reliéfy zachycují při této práci ženy a děti), kteří sbírali klasy ze země a odnášeli je na jeden konec pole, kde je napěchovali do pytlů, košíků nebo velkých sítí, jež byly rychle dopraveny na mlat - buď samotnými rolníky na ramenou nebo na hřbetech oslů.

Mlat, umístěný patrně těsně za vesnicí, byl víceméně kruhové prostranství s udusanou hlínou, na kterou byly rozprostřeny obilné klasy. Aby se oddělilo zrna od plev, byl přes klasy přeháněn hovězí dobytek či oslové, a výmlat obilí se prováděl také vidlemi a metlami.

Dalším krokem bylo přehazování obilí, jež se provádělo rovněž na mlatu. Uvolněné zrní bylo nabíráno mělkými dřevěnými miskami a vyhazováno do vzduchu; zrní okamžitě spadlo na zem, kdežto lehčí plevy odnesl vítr.

A v tuto chvíli se znovu objevil neodmyslitelný písař se svou tabulkou a písařskou paletou, aby pečlivě zaznamenal objem úrody pro vyměření daně. Úroda se měřila v jeho přítomnosti, než bylo vyčištěné zrní odneseno v pytlích k uskladnění na sýpce.

Pěstování lnu zaujímal svým významem druhé místo, hned za obilovinami - pšenicí, ječmenem a pšenicí dvouzrnkou. Len se mohl sklízet v různých obdobích, podle toho, k čemu měl být využit. Len těsně před dozráním, s temně zelenými stonky zakončenými červenými květy, byl nejlepší ke tkaní jemné příze, protože v této fázi bylo vlákno poddajné a měkké, na rozdíl od zralé rostliny hnědožluté barvy, která měla vlákno tvrdé, vhodné k výrobě pevnějších a hrubších předmětů jako košíků, provazů a rohoží.

Česáč lnu rostlinu neusekl, ale vytáhl ji ze země celou, květ, stvol i kořeny. Odříznuté kořeny nechal ležet a svazečky dlouhých stonků odvezl k drhnutí a dalšímu zpracování podle potřeby. Aby se oddělila semena od lodyhy, byl len protažen ozubeným nástrojem připomínajícím hřeben, který byl opřen v šikmém úhlu o zem. Část semen se uschovala jako zásoba pro příští setí a část se využila pro medicínské receptury a pravděpodobně i k výrobě lněného oleje. Tím však pro zaneprázdněného rolníka práce se lnem ještě nekončila. Stonky se musely máčet, aby se z vláken oddělily dřevnatělé části, potom sušit, třít a znovu pročesat, aby vlákno zůstalo čisté a pružné, připravené k předání.

A nyní, než se s rolníkem rozloučíme, pojďme si poslechnout, co si zpíval při své namáhavé práci v čase sklizně:

Zpěv ženců, postupujících při kosení obilí pomalu kupředu, se podobá chóru:

"Krásný je den, který nad zemí vstává,
svěží vítr od severu vane,
obloha nám přeje,
vzhůru, těžká práce čeká!"

"Hyjé, rychleji!", "Pohyb, kupředu, nevybočujte!" - pokřik, kterým poháněči, ať už z dobré příčiny nebo jen ze zvyku, poháněli své voly a osly a který se v době sklizně rozléhal nad egyptskými poli, nám toho mnoho nepoví, protože byl nadčasový a můžeme jej slyšet z úst poháněčů na celém světě. Muž vykřiky a za soustavného používání hole pohání plně naloženého osla, a jeho druha, který za ním žene skupinku dalších oslů, zřejmě toto počínání těší, protože volá: "Jen do toho, do toho, jsi dobřej!"

Starší rolník, který - jak se zdá, s velkým zaujetím čese len, chvástavě volá na mladého muže, nesoucího další svazky: "Jestli chceš, přines mi 11.009 svazků, zvládnou to všechno!" A mladý mu odpovídá: "Pospěš si, nemluv tolik, starochu plešatá!"

Již jsme slyšeli, jak zemědělská dělníka potichu lamentují nad nespravedlivostí svého pána. Tady máme další reptání, pronesené šeptem. Rolníci nakládají do člunů ječmen a pšenici dvouzrnku, které donesli ze sýpky v pytlích na zádech. Jejich pán je sleduje a pobízí, aby si pospíšili. Pro sebe si stěžují:

"To máme celý den nosit ječmen a pšenici? Sýpky jsou přeplněné a obilí se sype přes okraj. Bárky jsou naložené tak, že praskají ve švech. A nám se pořád prikazuje, abychom spěchali. Cožpak se to dá vydržet?"

A teď se vrátíme na mlat a poslechneme si chlapce, který pohání voly chodící stále dokola a přitom si zpívá. Jeho bič rytmicky šlehá po hřbetech zvířat a udává tempo jak volkům k jejich namáhavé práci, tak i mladému poháněči:

"Mlat'te pro vlastní dobro,
mlat'te pro vlastní dobro,
volci,
mlat'te pro vlastní dobro.
Vy sežerete řezanku,
zrno bude pro vaše pány.
Neustávejte, je dosti chladno,
volci, jen mlat'te dál."

Melancholická píseň, vyprávějící o rolníkově smíření s nešťastným osudem, protože rozdělí-li se zrní a sláma takhle, co vlastně zbude mladému po-

háněcí? Většina egyptských rolníků byla zaměstnána pěstováním produktů, jež byly pro zemi výnosné, na prvním místě obilovin a potom lnu. Existovala však ještě další plodina, které se věnovalo nemálo zemědělců. Mnoho polí, rozlehlých i těch menších, bylo vyčleněno vinicím. V Egyptě víno znali a pěstovali odpradáвна. Největší vinice se nacházely v deltě a v oázách Charga a Dachla na západě, ale víno bychom našli i u menších vlastníků půdy a také v zahradách. VXEjvy z vinobraní bývají na nástěnných malbách zachyceny často, zejména v hrobkách z období Nové říše. Náš rolník je na nich vyobrazen při sklizni, jak lisuje hrozny, přelévá šťávu do kameninových nádob, v nichž probíhá fermentace, a jak odnáší těžké džbány s vínem do sklepa.

V srpnu a září, když nastal čas sklizně, byly zralé hrozny ručně ořesány a v rákosových koších přeneseny do dlouhé kádě ze dřeva či kamene, kde je pět či šest mužů bosýma nohama šlapalo. Šťáva vytekla otvory v kádi do sběrné jímky. Kašovitá směs ze slupek, pecek a stonků na dně kádě se potom přelila do hrubého plátěného pytle, z něhož se zbývající šťáva vymáčkala kroucením. Poté šťáva prošla fází fermentace a čištění, což byl přirozený proces, který probíhal ve velkých odkrytých kameninových nádobách. A nakonec se přelila do džbánů se zašpičatělým hrdlem, které se zapečetily, označily vinětou s datem a místem sklizně a uskladnily, pokud víno nebylo určeno k okamžité konzumaci. A tady opět přišel ke slovu neodbytný písař, který už dříve spočítal koše s hrozny, donesené řesáči z vinice; znovu jsme jej mohli spatřit, jak zapisuje počty džbánů s vínem, které budou vychutnávat vyočřčí daní, zatímco rolníkovi zůstane jen bezmocné rozčarování.

A nyní se zmíníme o dalších činnostech, jimiž si rolník vydělával na živobytí.

Zatímco privilegovaní, k nimž patřil i faraon, jezdívali do mokřin a bažinatých oblastí lovit a střílet pro zábavu, chudý zemědělec lovil ryby a střílel ptactvo v bažinách jen proto, aby se udržel při životě a vlastním úsilím si obohatil spíží. Příležitostně chytal ryby na udici nebo harpunou, i když daleko větší odměnou pro něj bylo lovit pomocí čeřenu z vrbového proutí, nebo do proutěné pasti lahvovitého tvaru, která se zatížila kameny, nebo pomocí sítě ve tvaru pytle, která byla uchycena na trojúhelníkovitý rám, jenž se dal ovládat jednou rukou. Ještě lepšího výsledku se dosáhlo s vlečnou sítí, kterou ovládalo několik mužů. Část úlovku byla okamžitě dopravena na místní tržiště a část byla nabídnuta pánovi; větší část úlovku se ale zpracovala na místě: ryba se rozřízla podél, vyvrhla, naklepala a na plátky rozřezaná pověsila na kůly, aby se vysušila. Sušené ryby se poté uskladnily a konzumovaly v době, kdy chytání ryb nebylo možné.

Bohatí primitivním náčiním obyčejných rybářů pohrdali a k rybolovu používali pouze rybářské harpuny. Stejně tak, když šli střílet divoké ptactvo, což dělali rovněž pouze pro potěšení, užívali jakéhosi bumerangu, který

v elegantním postoji z lehkého papyrového člunu s neomylnou jistotou vrhali po své kořisti, pokud můžeme věřit malbám v jejich hrobkách. A tady opět chudý lovec, který musel dbát o to, aby pánova spíž byla stále dobře zásobena, lovil sice méně elegantně, ale s lepšími výsledky. K tomu účelu se občas kladly malé pasti, častěji se ale používalo velkých sítí, zaklápěcích nebo stahovacích. Sít' byla rozložena v bažinatém terénu, kam se podle očekávání měli slétnout ptáci. Tato operace vyžadovala v případě zaklápěcí sítě partu šesti či sedmi - a někdy i deseti až dvanácti zdatných a pohotových mužů. Při jednom zátahu bylo možné polapit dvacet až čtyřicet velkých ptáků, většinou hus. Jedna po druhé byly vyproštěny ze sítě, nacpány do čtverhranných klecí a poslány buď na vesnické tržiště nebo do statkářovy drůbežárny. Menší část byla ihned zaříznuta, oškubána, převázána a dopravena do pánovy kuchyně.

Na mokřinách sousedících s močálem rostla divoká tráva, na níž se pásli dobytci. Ten hlídali pastýři, kteří měli ze všech zemědělských dělníků život určitě nejtěžší. Byli to obhroublí, divoce vyhlízející a nepříjemní chlapíci, někteří holohlaví, jiní rozčuchaní a zarostlí. Mnozí měli díky nezdravé výživě vystouplé břicho, jiní byli hubení a vychrtlí - a všichni vyčerpaní z neustálé dřiny, špatné stravy a své bídne existence. Pastýř žil na okraji močálu se svým dobytkem; neměl trvalý domov, pouze nuznou osamocenou rákosovou chýši, která mu poskytla přístřeší na noc a v níž přechovával všechny své pozemské statky: rákosové lůžko na spaní, hliněný džbán na vodu a ošatku na chleba. Putoval z místa na místo za svým pasoucím se stádem a nesměl je nikdy spustit z očí, protože ať se stalo cokoli - někdo ukradl dobytec, onemocněla kráva nebo se narodilo mrtvé jehně, vinu nesl vždycky on a byl krutě zbit holí, pokud nedopadl ještě hůř.

V předchozí části jsme poznávali egyptského rolníka téměř výlučně z hlediska epigrafické a archeologické dokumentace, o níž jsem se zmínil v úvodu této kapitoly. Nyní věnujme pozornost literárnímu svědectví, dokumentům, které napsali jeho současníci a které se nám dochovaly, a uvidíme, co nám mohou říci o rolníkovi a jeho životě. Není toho mnoho. Čtenář ať neočekává nic, co by třeba jen vzdáleně připomínalo Hésiodovu *Práci a dni*. Literární prameny, jež se vztahují k našemu tématu, jsou velice skrovné a s výjimkou krátkého příběhu, vyprávěného propuštěným knězem, který se stal rolníkem (o němž budeme hovořit později), jsou všechny do značné míry předpojaté: patří k literárnímu žánru zvanému "účelová" neboli "tendenční" literatura, a jsou to pojednání psaná sice s nevysloveným, ale zcela určitým záměrem. Jejich nevyjádřeným smyslem bylo vychválit poslání písaře a všechna ostatní povolání pohanět, pro povzbuzení mladému žákovi, aby se pilně učil a jakožto ocenění za své úsilí získal místo písaře.

K tomuto literárnímu žánru patří *Satira na povolání*, jejíž vznik datujeme do období Střední říše (asi 2150-1750), a možná i dříve. Jistý Duaf, nebo

ROLNÍK
(27)

Duaf-Chetej, doprovází svého syna do hlavního města, kde má chlapec studovat na státní škole pro písaře. Cestou mu líčí nešťastný úděl těch, kdo si zvolili zaměstnání jiné. O utrpení lidí žijících na venkově, jež nás zajímá, vypráví takto:

Rolník si stále nařiká
a Was má skřehotavý jako havran.
Prsty a paže má zhnisané a nesnesitelně páchne, je
vysílený, protože stojí v bahně,
a na sobě má rozedrané hadry.

Je mu dobře jako tomu, kdo žije mezi lvy
a když je nemocen, uloží se na vlhkou zemi.
Když večer odchází z pole a vrací se domů,
chůze ho vyčerpá.

A ptáčník, ten trpí nezměrně, když
se vydá chytat ptáky. Kdykoli
kolem něj přeletí hejno, stále si
hKá: „Kéž bych měl sít!“ Bůh mu
ji ale nedopřál,
a tak se zlobí sám na sebe.

A dovol, abych ti něco řekl i o rybáři,
ten má osud nejtěžší.
Dře se na řece uprostřed krokodylů a
neustále hořekuje.
A přesto nemůže říci, "Tamhle je krokodyl! ",
protože ho oslepil strach.
A když vychází z prudce se ženoucího proudu,
zvolá: "Taková je vůle Boží!"

Obrázek je to určitě přehnaný, ale přes značnou míru řečnické nadsázky v sobě patrně skrývá i mnoho pravdy. Odhaluje Chetejovo nepříznivé smýšlení o venkovanech, jeho nesmírné opovrhování nuznými chudáky, jejichž lopotná práce umožňuje, že on i všichni egyptský lid žijí v hojnosti. Můžeme předpokládat, že jeho lhostejnost sdíleli jemu rovní i ti vyse postavení (Chetej patřil ke střední společenské vrstvě), protože životní podmínky starověkého rolníka byly velice podobné životním podmínkám feláha moderní doby, jímž až do svržení monarchie v roce 1952 jeho páni a nadřízení opovrhovali. Nebyl pro ně ničím víc než kusem dobytka a podle toho se k němu chovali.

Ze starého Egypta se dochovalo množství papyrů obsahujících sbírky didaktických textů, jež se používaly v období Nové říše k výuce písařů. Věnují se různým tématům, často se zmiňují o vybodách písařského povolání a o strastech a problémech spojených s ostatními řemesly a profesemi. Pro nás jsou zajímavé ty výroky, jež budoucího písaře upozorňují na nuzné životní podmínky venkovanů. Práce na poli je skutečně dřina, o úrodu je připraví škůdci, tažný vůl padne vyčerpáním nebo zapadne do bažiny; daně jsou však vybírány neúprosně a stále. Poslechněme si, co říká starověký pedagog:

Staň se písařem. Uchrání tě to před těžkou prací a ani jinak nebudeš muset pracovat. Nebudeš muset zvedat ani krumpáč ani motyku, takže budeš ušetřen i nošení koše. Uchrání tě to před veslem a veškerým strádáním.

Dovol, abych ti připomněl, v jak nepříjemné situaci je rolník, když úředníci přijdou vyměřit daň ze sklizně a jemu polovinu zrní snědli hadi a o zbytek se postaral hroch. Pohromou jsou pro rolníka nenasytí vrabci. Zbytek zrní, který zůstal ležet na mlatu, je pryč, ukradli ho zloději. Rolník nemůže splatit dluh za pronajaté voly, a pokud jde o ty voly, padli vyčerpáním při orání a mlácení. A právě teď dorazil ke břehu písař, aby vyměřil daně. Doprovází ho družina sluhů s holemi a Núbijci s palmovými větvemi. Řeknou: "Ukaž nám obilí!" Rolník ale žádné nemá, a tak ho nemilosrdně zbijí. Potom ho sváží a hlavou dolů ponoří do nádrže s vodou, v níž ho důkladně smáčí. V jeho přítomnosti mu spoutají ženu a dětem nasadí pouta. Písař poručí všem. Jeho prací je zapisování a z toho se daň nevyměří. On sám nemusí platit nic. Dobře si to uvědom!

Jiný učitel mu ve stejném duchu přitakává:

Dovol, abych ti ještě vysvětlil, jak se žije tomu, kdo něco pěstuje, což je další těžké povolání.

Při záplavách je skrz naskrz promočený, zároveň se ale musí postarat o své vybavení. Celé dny vyrábí a opravuje nářadí a po nocích plete provazy. Pracuje dokonce i v poledne, v době oběda. Na pole vychází vyzbrojen jako válečník. Voda už opadla a před ním se teď rozkládá země, takže se vydá shánět voly. Po mnoha dnech najde honáka se stádem a své voly dostane. Vráti se s nimi nazpět a připraví jim na poli vyočh. Za svítání se jde na své voly podívat, ale na místě, kde je zanechal, je už nenajde. Tři dny stráví jejich hledáním, a nakonec je najde zapadlé do bažiny, mrtvé. A přijde i o postroje, které roztrhali šakali!

Pěstování obilí ho stojí většinu času, v patách má však stále hada, který zrní sežere, jakmile dopadne na zem. A to se mu stane třikrát po sobě s osivem, které si půjčil.

Přes zřetelně tendenční povahu těchto textů je však nelze označit za pouhý cvičení pro písaře, zcela odtržená od skutečnosti. Pro rolníka život opravdu znamenal nepřetržitou dřinu, bídu, nemoci a značnou míru nejistoty. Byl vydán na milost a nemilost silám, jež nemohl ovlivnit a tím méně pochopit: přílišné nebo zase nedostatečné záplavy, nájezdy, domácí války, politické změny; a v neposlední řadě jeho pán, jemuž byl vydán na milost, a co hůř - i pánovi služebníci, kteří se v této společenské vrstvě vždy najdou, se ke svým podřízeným chovali despoticky. Dopis z období Nové říše je toho důkazem.

Správce píše svému pánu Arnenemopovi, který hospodaří na jisté části královské půdy, a informuje ho o průběhu polních prací během sklizně. Dopis stojí za to, aby byl očitován celý. Vypovídá nejen o tom, jak bezohledně se chová až příliš horlivý a prohnáný úředník k rolníkovi, ale poskytuje rovněž živý obrázek všech prací, jež byly zemědělským dělníkům na rozlehlém panství svěřeny, i jak se s nimi dělníci vyrovnávali.

V úvodu pisatel ujišťuje pána o své oddanosti a snaze splnit úkoly, jimiž byl pověřen. Hned nato jej jedním dechem ubezpečuje, že celé hospodářství, dům, půda, zaměstnanci i zvířata jsou v naprostém pořádku - a tohoto utěšeného stavu, jak naznačuje, bylo nepochybně dosaženo jen díky jeho dobrému řízení.

Splním všechny úkoly, jimiž mne pán pověřil, s nejvyšším úsilím a důsledně. Můj pán neshledá jediné chyby. Pánův dům je v pořádku, jeho služebnictvo je v pořádku, dobytek na polích je v pořádku, a voli v chlévech jsou v pořádku. Denně dostávají píci a honáci jim nosí trávu na přilepšení ou. Pánovi koně jsou v pořádku, dohlížím na to, aby dostali denně stanovenou dávku směsi a čeledíni jim denně nosí čerstvou trávu z močálu. Nařídil jsem dávat jim trávu každý den a čeledínům jsem dal olej, aby je jednou za měsíc promasírovali; a stájník je nechává jednou za deset dní proběhnout.

Toto je pouze úvod. Pisatel mlčky a přitom zřetelně dál vychvaluje svoje schopnosti:

Sklizeň na královské půdě, jež náleží do pravomoci mého pána, je prováděna s nejvyšší pečlivostí a svědomitě. Vedu si záznamy o oslích povozech, jež jsou denně plně naloženy sklizeným obilím, které je z mého příkazu přepravováno z polí na mlat. Mlat už jsem vybral a postarám se, aby byla připravena plocha pro 400 oslích nákladů obilí. Mezitím, v poledne, kdy je obilí rozpálené, vyháním všechny žence sbírat klasy, s VXjimkou písařů a tkalců, kteří odvádějí svou denní povinnou dávku obilí paběrkováním na plochách z předchozích dní.

A se zřetelnými slovy sebechvály dopis uzavírá:

Každý den vydávám bochník chleba každému muži, který se podílí na sklizni, a třikrát do měsíce jim dávám olej k mazání. Kvůli chlebu a oleji si nikdo z nich na mě u mého pána nemůže stěžovat. Tento dopis píš, abych pána informoval. Buď zdrav.

Není třeba připomínat, že v oněch dobách neexistovalo žádné "kolektivní vyjednávání" o podmínkách zaměstnání a vztazích mezi pánem a námezdními dělníky. Dělník byl tudíž zcela v moci svého pána, který mohl, ale nemusel, projevovat smysl pro odpovědnost a lidský přístup ke svým chudým poddaným.

Lidský a odpovědný byl Arnenemhet, který kolem roku 1950 př. Kr. po celé desetiletí vládl v kraji Antilopy ve středním Egyptě a pro všechny své poddané byl skutečným požehnáním - můžeme-li věřit poselství, jež potomkům zanechal vytesané do stěn své hrobky v Bení Hasanu. Citujeme:

Byl jsem milostivý, dobrotivý a stále velebený, panovník milovaný svými poddanými. Nebylo dcery chudáka, jíž bych učinil příkoří, nebylo vdovy, kterou bych utiskoval, nebylo rolníka, jehož bych odmítl, pastýře, jehož bych odehnal. V mém lidu nebylo chudých, v těch časech nikdo nehladoval. Když přišly hladové roky, nechal jsem zorat všechna pole v mé provincii, od hranic na jihu až po severní, a lidé zůstali naživu, protože jsem jim dal jídlo a v mé provincii nikdo neměl hlad. Dával jsem rovným dílem vdově i vdané ženě a v tom, co jsem dával, nečinil rozdíl mezi velkým a malým. A potom přišel "velký Nil" a přinesl ječmen a pšenici dvouzrnku a byla hojnost všeho, ale já jsem nedoplatky z daní nepožadoval.

Slyšíme mocné muže, jak velebí sami sebe za to, že "dali chléb hladovým, vodu žíznícím a šaty nahým", že byli "bratry vdovám, otci sirotkům, muži, jež všichni poddaní milovali". Jakýsi hodnotář prohlásil: "Ve vlastním člunu jsem převážel ty, kteří člun neměli."

Do jaké míry však můžeme těmto tvrzením o velkodušném a milosrdném chování opravdu věřit? To se nikdy nedozvíme a nezpochybňujeme proto jejich pravdomluvnost. Dobré úmysly důvěryhodného a vlídného pána ovšem mohli mařit jeho služebníci a dozorcí, servilní vůči svému nadřízenému a panovační vůči jeho poddaným. K takovému patřil i Arnenemopův správce.

Rolník dostával mzdu v naturáliích, protože kovová platidla se v Egyptě začala užívat až s příchodem řeckých ražených mincí. Jeho mzda byla pouhou almužnou zajišťující holou existenci: trocha obilí vydaná ze skoupé dlaně,

příležitostně snad trocha oleje, a za velké štěstí mohl rolník považovat džbán piva jednou za dlouhý čas, o svátcích. "Svazeček denně, to je všechno, co za práci dostanu," stěžuje si starý rolník, když kosí srpem dlouhé obilné klasy. Z tak ubohé mzdy mohl jen přežívat. Se svou rodinou se neustále potácel mezi nejhlubší bídou a krajní nouzí a nepřicházelo pochopitelně vůbec v úvahu, že by si mohl vytvořit zásoby, jež by jeho bídnou existenci ulehčily. A ještě se očekávalo, že ze svého tak pracně vypěstovaného obilí dá něco stranou na daně. Není divu, že téměř nikdy nebyl schopen bezezbytku plnit daňové povinnosti.

S rolníkem neplatícím daň zacházeli vyočřcí daní hrubě a brutálně. Zbili jej, svázali a ponořili do vody; obětí jejich zvůle se stala i rolníková rodina. Potrestání daňových dlužníků je na nástěnných malbách v hrobkách vyobrazeno častokrát. Nešťastný rolník je vysvěcen a natažen na zem nebo svázán, a potom mlácen a bičován, div že nevypustí duši. A aby byl výjev působivější, jeho žena tomu přihlíží a marně prosí na kolenou o milost.

Hranice brutality, jež byli vyočřcí daní schopni překročit, popisuje jeden očitý svědek z počátků římské nadvlády, který říká:

Před časem pověřili jednoho člověka, aby dělal v našem kraji vyočřcího daní. Když někteří dlužníci, očividně tak chudí, že nemohli dluh vyrovnat, uprchli ze strachu z neúnosného trestu a jeho strašlivých důsledků, zmocnil se násilím jejich žen, dětí, rodičů a dalších příbuzných, choval se k nim urážlivě, bil je a podrobil je všemožnému násilí, jen aby je přiměl buď říci, kde se uprchlík skrývá, nebo zaplatit. Oni ale nemohli ani říct, kde uprchlík je, protože to nevěděli, ani zaplatit, protože byli bez peněz stejně jako on. A tak vyočřcí pokračoval v bití, mučil je, natahoval na skřípec, a nakonec je popravil způsobem, který se tehdy začal uplatňovat. Naplnil pískem velký koš, zavěsil jim ho kolem krku a nechal je uprostřed tržiště s tím, že než ve větru a slunci zemřou na následky krutého zacházení, břemene zavěšeného kolem krku a hanbou z toho, že jsou na očích kolemjdoucím, ti, kdo jejich utrpení přihlížejí, budou zkrušeni předtuchou mučení, jež by je čekalo. Někteří z nich, kteří zrakem ducha viděli věci živěji než tělesnými očima a cítili se mučení spolu s těmi, kdo na svém těle muka podstupovali, nemeškali a vzali si sami život mečem, otrávilí se či oběsili, protože si uvědomili, že v jejich bezvýchodné situaci pro ně bude velkým štěstím zemřít bez utrpení. Ostatní, kteří nevyužili příležitosti a nezabili se sami, byli postaveni do řady, takjak je tomu při přiznávání dědictví, do první řady ti, kteří byli v příbuzenském vztahu prvního stupně, po nich druhý stupeň, potom třetí a tak dále, a v tomto pořadí šli na smrt.

A pokud nezůstali žádní příbuzní, vztahoval se přísný trest na sousedy a někdy i na vesnice nebo města, která začínala být bezútěšně vylištěná, jak

jejich obyvatelé opouštěli své domovy a odcházeli do míst, kde - jak se domnívali, by mohli uniknout pronásledování.

Filón z Alexandrie, autor úryvku, se zřejmě nechal unést, ale jeho líčení, i když přibarvené, není úplným výmyslem. Ukřutnost mnoha vypočítaných daní, kteří - když se nemohli zmocnit přímých dlužníků - jednali brutálně s nevinnými a bezbrannými příbuznými, mezi nimiž byly často ženy, děti a starci, je potvrzena mnoha záznamy z řecko-římského období - a byla zmíněna už v období Nové říše, jak je zřejmé z textu citovaného na předchozí stránce.

Daně však nebyly jediným břemenem, jež rolníkovi leželo na bedrech. Byla tu také *corvée*, robota.

Corvée byl systém nucené, neplacené a povinné služby státu, jež se požadovala po rolnících (a také po námezdních dělnících v ostatních sektorech, i když v mnohem menší míře), kteří mohli být v kteroukoli dobu povoláni k provedení určitých prací, jako byly stavby či udržování silnic, zavlažovacích kanálů, nádrží a odpadních struh, stavby velkých budov, chrámů, pyramid, dokonce i vojenská povinnost, práce v dolech a kamenolomech a všude tam, kde bylo potřeba mimořádné pracovní síly. Robota, která existovala už na úsvitu egyptských dějin, trvala nepřetržitě a byla vyžadována stejně přísně až do roku 1889, kdy byla formálně zrušena, nikoli z humanitních pohnutek, ale pouze proto, že to vyžadovaly politické důvody.

Jediní rolníci, a vlastně námezdní dělníci všeho druhu, na něž se robota nevztahovala (teoreticky ve všech případech, i když ve skutečnosti ne vždy), byli zaměstnanci určitých chrámů, kterým byla z rozhodnutí krále udělena zvláštní privilegia a výsady - a osvobození jejich zaměstnanců od roboty bylo jedním z nich.

Výsady tohoto druhu byly vydávány faraony Staré říše (počínaje Snofruem, zakladatelem 4. dynastie, přibližně kolem roku 2600 př. Kr.), prvního přechodného období, Nové říše i Pozdní doby. Královské dekrety bývaly ovšem nezřídka prázdnými slovy a jejich ustanovení k ochraně zaměstnanců chrámů, mezi nimiž bylo mnoho rolníků, před daněmi a robotou byla až příliš často porušována i úředníky a zástupci koruny.

Jedním z cílů dekretu vydaného králem Haremhebem (asi 1300 př. Kr.) bylo učinit přítrž svévolnému, nezákonnému a panovačnému chování královských úředníků a armádních důstojníků, kteří pro osobní prospěch jménem krále nezákonně vymáhali na svobodných občanech daně a vyžadovali povinnost roboty. Netušíme, do jaké míry byl výnos uplatňován, pokud ale víme, prázdným slovem se mohl stát už ve chvíli, kdy byl podepsán.

Když se nepřiměřené daňové požadavky, soustavná robota, krutý pán, nízká mzda a otřesné životní podmínky staly nesnesitelnými, pak rolník v nejvyšším zoufalství nechal všeho, opustil rodinu, domov i pole a odešel. *Anach6-*

resis neboli *secessio*, útěk z pole a zanechání zemědělské práce, bývala posledním útočištěm přetíženého egyptského zemědělce. Lze ji vysledovat nazpět až k počátkům 12. dynastie (kolem roku 2000 př. Kr.) a bývala posledním východiskem i za Nové říše a v pozdním dynastickém období, s různou mírou výskytu a podle situace v té které době. Častým řešením se stala za vlády Ptolemaiovců a znepokojivého rozsahu dosáhla v Egyptě pod římskou nadvládou, kdy se některé zemědělské oblasti vylihnily natolik, že zůstala jen hrstka - především starých - lidí, žen a dětí, kteří stěží mohli nahradit uprchlíky a obdělávat půdu; a některé vesnice byly úplně opuštěné. Znepokojení úředníci jak na místní, tak na státní úrovni se v boji s *anachóresis* uchýlovali k vyjednávání či násilí, nicméně soustavně bez úspěchu. Obavy vlády byly zcela oprávněné. Tyto útoky znamenaly výrazný odliv pracovních sil, opuštěná pole zůstávala neobdělána, nevýnosné lány jinak úrodné orné půdy: pro hospodářství země to mělo skutečně neblahé následky. *Anachóresis* měla i vážný sociální dopad. Někteří uprchlíci hledali útočiště v bažinách a na poušti nebo vandrovali od vesnice k vesnici a žebroali o kousek chleba. Jiní, a nebylo jich málo, se přidali nebo sami zakládali potulné loupeživé tlupy, jež přepadaly pocestné a loupily v nechráněných, zejména řídko osídlených oblastech. A mnoho uprchlíků se stahovalo do městeček i velkých měst v naději, že se ztratí v obrovské anonymní mase chudých a vyděděných, jež bylo možno v podobných městských celcích vždycky nalézt, a zde se z nich pravděpodobně zakrátko stali otrhaní žebráci, kteří se nám navždy ztratili z očí.

V tuto chvíli je vhodné, abychom se podívali na místo, kde nešťastný rolník žil, a lidi, které opustil.

Mohl žít jako pastýř, sám v provizorní rákosové chatrči na okraji pouště, kterou obdělával. Pravděpodobnější ale je, že jeho domovem, stejně jako většiny jemu podobných, se stalo polorozpadlé stavení z mazaniny či na slunci sušených cihel, v malé opuštěné vesnici, která byla, tak jako mnoho jiných, značně vzdálena od pole.

Všechny rolnické vesnice byly víceméně stejné a jistě se příliš nelišily od vesnic dnešního Egypta. Každou představoval shluk šedivých nuzných domků nakupených bez jakékoli snahy o systém či řád, křížem krážem protkaných labyrintem úzkých, křivolakých, skličujících uliček a průchodů. Nazývat je domy by bylo přehnané, ve skutečnosti to byly pouhé přízemní špinavé chatrče s bezútěšným vchodem a bez oken. Většina měla jen jedinou světničku; dvě vzájemně propojené místnosti jich mělo jen málo. Střecha, zhotovená z palmových listů a větví nebo z rákosu či slámy, byla tak tenká a nízká, že muž středního vzrůstu, pokud se neopatrně napřímil, v ní hlavou udělal díru. Skutečnou podlahu chatrč neměla, pouze udusanou hlínu, jen málokdy suchou a stále špinavou, naplňující ovzduší odporným zápachem z množství

mužů, žen, dětí a dobytka, kteří se v noci všichni pohromadě v chatrči tísnil. Hérodota míra soužití lidí a zvířat v jediném příbytku v Egyptě ohromila.

V tomto "domku" nemohlo být ani řeči o nějakém nábytku, žádná sedátka nebo postele, žádný stůl, pouze jedna či dvě ošoupané slaměné matrace na spaní, hliněný džbán na vodu, pár kousků nehlazené kameniny a košík na chleba a zrní, který je ne vždy dokázal spolehlivě ochránit před houfem myší a krys, jimiž byly chatrče i celá vesnice zamořené. To bylo vše, co rolník potřeboval, či spíše co si mohl dovolit, a všechno tak bezcenné, že dveře, pokud existovaly, se nechávaly ve dne v noci otevřené - chudoba jeho pozemských statků spolehlivě odradila každého lupiče.

U zadní stěny v rohu světnice na zemi se nacházela kamenná deska sloužící jako topeniště a nad ní ve střeše díra, kterou se kouř odváděl ven. Zem pokrývaly páchnoucí odpadky, fekálie od dobytka i lidské VYKaly, pokud můžeme považovat za důvěryhodnou Hérodovu poznámku o tom, že Egyptané vykonávali svou potřebu uvnitř chatrče; a všechen tento zapáchající kal, z něhož se zvedal žaludek, přitahoval mračna much, které ale tehdejší vesničany patrně neobtěžovaly o nic víc než dnešní feláhy. Přepracovaná hospodyně jistě nemohla soustavně odbíhat od své každodenní práce a vymetat odpad ze země dveřmi do úzké uličky venku, ale když už se do toho pustila, musela nejprve vybrat vyKaly obyvatel chatrče, které se používaly na topení.

Ze stejného důvodu jste na klikatých vesnických cestách a v tmavých průchodech, pokrytých odporným odpadem a sem tam kalužemi páchnoucí bahnitě vody, kopečky špíny a všelijakého svinstva, mohli hromádky hnoje vidět málokdy. Trus oslů, volů, krav a ovcí sbíraly vesnické děti z uliček každý den - ještě teplý, vlhký a kouřící. Mohli jste je vidět, jak zastříkané hnojem pobíhají sem a tam, nabírají trus rukama a házejí ho provlhlých košů posazených na hlavě, to vše velice zručně a energicky. Hérodotos je určitě viděl, a když psal, že "Egyptané nabírají trus rukama", měl možná na mysli právě je; i v dnešním Egyptě děti sbírají rukama zvířecí trus z ulic úplně stejně a dávají ho do košíku posazeného na hlavě. VYKaly z chatrčí a hnůj, který děti přinesly zvenku, se promísily a prohnětlý v jakési polotuhé těsto; to bylo zručně zformováno do bochánků, které se daly usušit na slunce a potom sloužily vesničanům jako palivo.

V žádné vesnici nemohla chybět stojatá voda, všudypřítomná *birka* dnešní egyptské vesnice, blátivá tůň nehybné šedozelené, odporně páchnoucí a špinavé vody, z níž pil dobytek a ženy braly vodu pro domácnost; a hned vedle se vždycky nacházelo smetiště spolu s dalšími hromádkami vlhkého trusu sokolů, supů, psů a prasat, klovajících a rýpajících ve snaze nalézt skrovnou potravu.

V těchto podmínkách, bez základních hygienických opatření, byly vesnice odpudivým místem nákazy. Častá endemická onemocnění, která se

nevyhybala ani výše postaveným společenským vrstvám, si vyžádala od egyptského venkova těžkou daň. Podvyživený a strádající rolník se svým podkopaným zdravím byl pro chorobu snadnou kořistí; přispěl k tomu i soustavný boj o přežití, nezdravé bydlení a špinavá vesnice, ve které trávil celý život.

Velmi častým onemocněním u venkovanů byl zánět očí, jehož příčinou byl jemný písek a prach v ovzduší, prudké slunce, mraky much, všudypřítomná špína a nedostatek jakékoli hygieny. Vesnice byly plné lidí se zakalenýma očima, jednookých i slepců, se zanícenými a zhnisanými víčky, bez ohledu na věk.

K endemickým chorobám patřila rovněž bilharzióza či schistosomóza, onemocnění, kterým se rolník nakazil, když se brodil močálem, stojatou vodou nebo zahnívající vodou struh a příkopů, jež se obvykle hemžily jistým druhem vodních plžů, kteří zárodky nákazy přenášejí. Choroba se projevovala trvale podlomeným zdravím, chudokrevností a řadou vážných komplikací. V padesátých letech dvacátého století jí bylo postiženo 95 % feláhů a nelze pochybovat, že mezi rolnictvem za časů faraonů, kdy se nevědělo nic o hygieně a sanitárních zásadách, bylo procento ještě vyšší.

Venkovské obyvatelstvo běžně trpělo hepatitidou neboli zánětem jater, jež se projevuje vyčerpaností, ztrátou vitality a energie a trvalou únavou, a protože nemocný ztrácí přirozenou obranyschopnost, stává se snadným terčem dalších vážných onemocnění.

Častá bývala také drakunkulóza, onemocnění způsobené guinejským červem, jehož larvy proniknou do pojivových a podkožních tkání člověka. Červ, dorůstající délky až 80 cm, se usazuje těsně pod kůží a je příčinou bolestivých puchýřů a četných vedlejších infekcí. Nakažení je způsobeno pitím vody zamořené vodními blechami, jež se uplatňují jako mezihostitelé.

Hlavní a v podstatě téměř jedinou stravou rolníka byl chléb. Mouka, z níž se připravoval, byla špatně semletá a hrubá, s vysokým obsahem prachu, zrněk navátého písku a dalších nečistot. Rolník chléb nekousal, ale spíše drtil a rozemílal pohybem čelistí, jako dobytek. Drsné příměsi se při dlouhodobém působení projeví i na těch nejpevnějších zubech a mnoho starců mívalo chrup obroušený až k dásním, tak jako tomu bývá u koní.

Další metlou byla amébová dyzentérie, která od starověku až do dneška sužuje venkovské i městské obyvatelstvo Egypta. Víme rovněž, že u venkovanů starého Egypta, kteří chodili celý čas bosí, se hojně vyskytovaly potíže či poranění dolních končetin.

Omezený prostor nám neumožňuje projít celým smutným výčtem nemocí, jimiž bývali postiženi zemědělci a zemědělství nádeníci. Byl by příliš dlouhý.

Existují jisté známky toho, že někteří dělníci - zaměstnaní ve státních dolech a kamenolomech - mívali někdy svého ranhojiče, občas dokonce

"specialistu ", který léčil rány způsobené uštknutím škorpiona. Neexistuje ale žádný dokument, který by nasvědčoval tomu, že někoho z mocných, faraonem počínaje a vesnickým starostou konče, někdy napadlo poskytnout rolníkům sebemenší lékařskou péči; a i když *argumentum ex silentio* je obecně nespolehlivé a křehké, trůfáme si prohlásit, že v tomto směru nebylo uděláno nikdy nic, a pokud zemědělský dělník onemocněl či utrpěl úraz, musel se o sebe postarat sám. Většinou zřejmě nechal na přírodě, aby si poradila sama, ať už s jakýmkoli výsledkem. Mohl však také zvolit některou z tradičních kúr, jejichž kořeny neznáme a jež - stejně jako pověra - existovaly a existují dodnes, předávány ústně z generace na generaci. A pokud by snad dal dohromady více peněz, mohl požádat o radu místního léčitele nebo potulného felčara. Po nahlédnutí do léčitelské knihy by mu oba předepsali mazání na zhnisané vředy spolu se spolehlivou masťou ze směsi kmínu a kočičího trusu, nebo lektvar obsahující moč písaře a volskou žluč, a ujistili by důvěřivého rolníka - který tak jako dnešní feláh lékařské předpisy miloval, že jejich účinek byl tisíckrát úspěšně prokázán.

Starosti a utrpení venkovských lidí jsou výstižně vylíčeny v povídce, jež má formu dopisu a pochází z konce období Nové říše (kolem r. 1100 př. Kr.) Pojednává o příhodách a pohnutém životě kněze jménem Vermai z Héliopole, který přišel o místo a který je jejím domnělým autorem a zároveň i hrdinou. Poté, co byl zbaven úřadu a vykázán z města, toulá se zemí a nakonec se usadí v zapomenuté a chudé venkovské komunitě ve Velké oáze západně od Nilu, kde si vydělává na živobytí obděláváním chudičkého kousku země na okraji pouště - dílem písek, dílem zemědělská půda. Komunitě vládne bezohledný starosta (*omda* v dnešní egyptské vesnici), se svými nelítostnými druhy. Místní rolníci vedou těžký, bídný život, a mnozí hladoví. Sám autor povídky neviděl obilné zrnko po celý měsíc. Kdokoli se obrátí na starostu s nějakou prosbou, je ihned odehnán; a pokud se někdo opováží stěžovat si, toho starostovi nohsledi uchláholí falešnou vlídností a lichotkami. Sám starosta bez váhání cokoli slíbí, jen aby stížností učinil přítrž. Pro obyvatele platí zákazy všeho druhu. Mzda, vyplácená v naturáliích, je nízká, a představení obce navíc utiskují rolníky i tím, že vydávají co nejmenší přídělky obilí a vyplácejí rolníkům odměnu v zrní podle „falešné míry". Vermai hovoří o podezřele "krátké" míře, která představovala pouhé dvě třetiny slíbeného množství.

Daně jsou neúnosně vysoké a ti, co se opožďují s placením, jsou vsazeni do vězení. Do potíží se dostal i samotný Vermai; daň byla přílišnou zátěží, takže nemohl zaplatit včas. Proradný starosta jej předvolal k místnímu soudu a nechal odsoudit pro neschopnost zaplatit daň ve stanovené lhůtě. Situace vypadala stále beznadějněji a zoufalí rolníci nedbali na úrodu, opouštěli i tu nejlepší ornou půdu a dávali se na útěk. Bezmocný starosta nenalezl způsob, jak úprk zastavit a přimět své zahálčející rolníky, aby se znovu chopili pluhu.

Existovala období sociálních nepokojů, kdy pracující vrstvy trpící nedostatkem, stále utiskované a přehlížené, už nedokázaly déle skrývat své rozhořčení a daly průchod vlně násilí a drancování, jež zpustošila zemi a změnila postavení chudých i bohatých.

Hleď, rozlévá se Nil, ale nikdo neoře, všichni
říkají: "Nevíme, co se v zemi děje."
Hleď, srdce překypují divokou vášní a země se žene mor,
všude krev, vládne smrt.
Kdo byl bez majetku je nyní bohatcem;
kdo si nemohl dovolit sandály, má nyní jmění.
Urození lamentují, chudáci překypují radostí. Kdo
neměl volské spřežení, má nyní celé stádo.
Každé město říká: "Pojď, osvoboď nás od mocných mezi námi."
Hleď, všichni ztratili vlasy,
A muže vysoce postaveného už nerozeznáš od chudáka.

Jestliže tento skličující obrazek není pouhou literární fikcí, za niž byl považován, potom můžeme právem předpokládat, že rolníci se účastnili všeobecné vzpoury a spojili svůj osud s rebely. Ať tak či onak, tyto vyouchy, pokud k nim vůbec docházelo, musely být vždycky bezvýchodné, jakožto poslední zoufalý zápas a vzepjetí tonoucího člověka. Ničemu neprospěly. Postupem času znovu v téměř nezměněné podobě převládl *status quo ante*, stejně nelítostný jako dříve, a rolníci i nadále vedli život v bídě - jako za starých časů.

Namáhavá práce bez konce, nízké mzdy, nouze, bída, hlad, trvale podlomené zdraví, špatné životní podmínky, zpuštění páni, daňová zátěž - každá z těchto smutných okolností, provázejících rolníka od kolébky do hrobu, by byla sama o sobě těžko snesitelná. Všechny dohromady jej dokázaly naprosto zlomit, fyzicky i psychicky, a postavit na roveň tažnému dobytčeti, povolnému, trpělivému, sklíčenému a otupělému. Byl přesvědčený, že se musí rvát a usilovně pracovat, aby mohl žít - a hodně trpět. Takový byl jeho osud a žádný jiný neznal. Tam dál, za hranicemi tohoto osudu, jej nic nečekalo a on nic jiného nehledal. Kdyby se o to pokusil, šel by hlavou proti zdi.

Za svou těžkou práci dostával almužnu a nikdy neměl prostředky ani se nenaskytla příležitost, aby si zlepšil životní podmínky, aby našel jiný způsob, jak si vydělávat na chleba, a aby změnil své ubohé postavení. Žít bez sebemenší naděje v lepší časy, nemilosrdně přikován k nejnižší příčce společenského žebříčku, spoután vokovech na celý život, to byla nejzoufalejší okolnost jeho zmučené existence. Uvědomil si to ale vůbec někdy? Narodil se jako rolník, byl tak ocejchován a rolníkem zůstal do konce svých dní. Ubohým, napůl vyhladovělým otrokem bez vlastní vůle, kterému poroučeli, vláčeli sem a tam a bili až do smrti. Opovrhovali jím všichni, neslitoval se nikdo.

Bibliografie

Základem pro studium rolníka a jeho života a zemědělství ve starověkém Egyptě je práce Fernanda Hartmanna *L'agriculture dans l'ancienne Egypte*, Paris 1923. Mistrovské ztvárnění života a práce rolníků nalezneme u Adolfa Ermana v *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, Tübingen 1885, 17. kap., *Die Landwirtschaft*, kterou v prakticky nezměněné podobě vydal Hermann Ranke v roce 1923. Tato práce byla a stále je základem a vzorem pro všechna následující zpracování tohoto tématu. Z nich uvádíme v chronologickém pořadí: Pierre Montet, *La vie quotidienne en Egypte au temps de Ramses*, Paris 1958; T. G. H. James, *Pharaoh's People*, London 1984; F. Cimmino, *Vita quotidiana degli Egizi*, Milano 1985, a příspěvek *Civiltà degli Egizi: la vita quotidiana* Laury Donatelli vydavatelé A. Donadoni Roverimu, doplněný překrásnými ilustracemi, vydaný v Torinu v roce 1987. Tyto práce se zabývají egyptským rolníkem před nástupem dynastie Ptolemaiovců. Za stěžejní pro řeckorímské období jsou považovány práce Michaela Rostovzeffa *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 sv., Oxford 1967, a *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 2 sv., 2. vydání, Oxford 1957, s úplným seznamem odkazů na prameny, články a knihy vztahující se k uvedenému tématu a s vynikajícími rejstříky. Gommaire L. Dykmans ve své *Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte*, 3 sv., Paris 1936-1937, s velkým smyslem pro detail pojednává o zemědělství, chovu dobytka, rybolovu, chytání ptáků a postavení rolníka a uvádí množství cenných odkazů na odborné prameny a literaturu až do data vydání publikace.

Pro studium reliéfů na náhrobcích a maleb zachycujících zemědělské práce doporučujeme následující publikace: Luise Klebs, *Die Reliefs des Alten Reiches*, Heidelberg 1915, id., *Die Reliefs und Malereien des Mittleren Reiches*, Heidelberg 1922, id., *Die Reliefs und Malereien des Neuen Reiches*, Heidelberg 1934; Pierre Montet, *Les scènes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Antique Empire*, Strasbourg - Paris 1925; Jacques Vandier, *Manuel d'archéologie égyptienne*, sv. V. a VI., Paris 1969, 1978; Yvonne Harpur, *Decoration in Egyptian Tombs of the old Kingdom*, London - New York 1987.

O rolníkovi starého Egypta se můžeme dozvědět mnoho od jeho potomků, jak středověkých, tak i z doby moderní. K dispozici ve francouzštině jsou pojednání arabských historiků zmíněná na str. 4: Abd al-Ladif, *Relation de l'Egypte*, Paris 1910, ve skvělém překladu a s poznámkami Silvestra de Sacy; Taqi-ad-Din al-Maqrizi, *Description topographique et historique de l'Égypte*, Cairo - Paris 1895-1920, v překladu U. Burianta. Monumentální *Description de l'Égypte* zahrnuje výsledky pozorování a výzkumů vědců doprovázejících Napoleonovu vojenskou výpravu do Egypta; druhý díl (II., *État moderne*) obsahuje četné monografie, jež mají pro naši studii značný význam; my zde uvádíme pouze dvě: *Mémoire sur l'agriculture* P. S. Girarda a *L'Essai sur les mœurs des habitants* De Chabrola. První je obsažena ve II. dílu, sv. i, n. 17, s. 491-711; druhá rovněž ve II. dílu, sv. ii, n. 6, s. 363-524 prvního vydání, Paris 1809, respektive 1812;

ve 2. či Panckouckově vydání jsou Girardovy *Mémoire* součástí sv. XVII., s. 1-436, a De Chabrolova *L'Essai* součástí sv. XVIII., s. 1-340, Paris 1824, respektive 1826. Ve 20. století se feláhovi ve svých dílech věnovali: Winifred S. Blackman, *The Fellahin of Upper Egypt*, London 1927, v kapitole *Ancient Egyptian Analogies*; Henry Ayrout, *Fellahs d'Egypte*, Cairo 1952, a Nessim Henry Henein, *Mari Girgis, village d'Haute Egypte*, Cairo 1988.

a str. 5 citujeme Hérodota, II., 14, a Diodóra, I., 36; na str. 7 Plinia Staršího, *Natural History*, V., x, 58.

Pokřik, volání a poznámky rolníků při práci na polích, viz článek W. Guglielmiho *Reden und RuJen*, in: W. Helck a W. Westendorff (edit.), *Lexikon der Agyptologie*, V., Wiesbaden 1983, sl. 193-195, s podrobnými odkazy. Rozhovory a písně citované na str. 9-10 a 14-15 jsou převzaty především z: The Sakkara expedition, *The Mastaba of Mereruka*, II., Chicago 1938, pls. 168-170, a zejména z F. L. Griffitha, *The Tomb of Paheri* (spolu s Navilleovým *Ahnas el Medineh*, London 1894), pl. 3.

Citace na str. 12, Exodus 9,22 a 10,12. K *Satiře na povolání* na str. 19 viz Edda Bresciani, *Letteratura e poesia dell Antico Egitto*, 2. vydání, Torino 1969, s. 151-157, a Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature* 1., Berkeley - Los Angeles 1973, s. 184-192. Napomenutí pegagogovo na str. 20-22 vychází ze tří paralelních textů:

Ricarda A. Caminose, *Late-Egyptian Miscellanies*, London 1954, s. 51, 247, 315-316; Eddy Bresciani, *op. cit.*, s. 307. Výčet rolníkových strádání, prezentovaný ředitelem školy, je převzatý z R. A. Caminose, *op. cit.*, s. 389-390 a Miriam Lichtheim, *op. cit.*, II., s. 170.

Správcův dopis jeho pánu Amenemopovi na str. 22-23 je převzatý od R. A. Caminose, *op. cit.*, s. 307-308; Zpověď Amenemhetova na str. 24 vychází z Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom*, Freiburg - Göttingen 1988, s. 138-139; vyznání o šlechtěném chování na str. 24 je převzato od Eddy Bresciani, *op. cit.*, s. 131; mzdu starého žence nalezneme u Gustava Lefebvra, *Le tombeau de Pésoiris*, III., Cairo 1923, pls. 13 (střední nahoře), a 14 (vlevo nahoře); o krutém chování daňových vyočrčí se zmiňuje Filón z Alexandrie v díle *De Specialibus Legibus*, III., xxx, 159-162; dekret krále Horemheba, zmíněný na str. 28, uvádí Jean-Marie Krutchen ve svém čtivém překladu *Le Decret de Horemheb*, Bruxelles 1981, s. 193-201.

Anachóresis, zmíněná na str. 28, je předmětem řady studií, z nichž zde uvádíme pouze tři: Claire Préaux, *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939, s. 500-502, 613, s. v. greve; Michael Rostovzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, II., s. 758, s. v. *Anachóresis*; další bibliografie v R. A. Caminosovi, *A Tale of Woe*, Oxford 1977, s. 63, pozn. 1.

Stručný přehled problematiky z oblasti medicíny na s. 31-33 viz Warren R. Dawson, *Magician and Leech*, London 1929, kap. VI.: *Ancient Egyptian Medicine*, kap. VII.: *Drugs and Doses* a rovněž Gustave Lefebvre, *Essais sur la médecine égyptienne de l'époque pharaonique*, Paris 1956. Ti, kdo se touto otázkou chtějí zabývat hlouběji,

naleznou řadu referencí a křížových odkazů v člancích *Heilkunde und Heilmethoden* a *Heilmittel* W. Westendorffa v již zmíněném *Lexikon der Ägyptologie*, II., sl. 1097-1101.

Vermaiovo vyprávění na str. 34 o strastech egyptské rolnické komunity v časech bezpráví je převzato od Ricarda A. Caminose, *A Tale of Woe*, s. 70-72; k citátům vybraným nahodile z *Napomenutí egyptského mudrce*, viz Edda Bresciani, *op. cit.* S. 65- 82, a Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Autobiographies*, s. 149-163.

Řemeslník

Dominique Valbelleová

Úvod

Archeolog se o vzniku řemeslné výroby, a tím spíše řemesla v určité kultuře dozvídá z materiálních svědectví a historik z projevů společenského uspořádání přizpůsobeného dané situaci. Nejdříve objevujeme díla a teprve poté se učíme poznávat lidi, kteří je vymysleli a vytvořili. Tato díla, jimž dnes přisuzujeme uměleckou hodnotu, byla již velice brzy značně kvalitně provedena a vyžadovala od svých tvůrců naprostou specializaci. Odborníci na prehistorii v těchto výtvorech shodně spatřují důkaz přísného rozdělení úkolů v rámci daných společností, jež lidem umožňovalo disponovat dostatkem volného času potřebného k vytvoření daných děl, a to ještě mnohem dříve, než byl založen egyptský stát.

Z těchto období se nám dochovaly zejména upomínky na řemeslnické dílny - kamenné vázy, opracované pazourky, hliněné nádoby apod. -, a to prostřednictvím řemeslnického zařízení, hotových

výrobků a hrobek řemeslníků, jež můžeme identifikovat díky předmětům, které obsahují. Již od prvních dynastií se k četným svědectvím týkajícím se řemeslnictva přidávají stopy po velkých městských staveništích, kde se musel soustřeďovat velký počet pracovních sil. Tato staveniště se nacházejí v několika velkých centrech po celé zemi. Jsou jimi hlavní město Mennefer (Memfis), metropole starého jižního a severního království Nechen (Hierakonpolis) a Bútó, Elefantina, Edfú, el-Káb, Abydos a mnohá další. Tato staveniště však stejně jako stavba sítě kanálů, jež nezvratně určila egyptskou hospodářskou situaci, spadají na počátek dějin a jako taková nám o lidech, kteří na nich pracovali, podávají jen kusá a nepřímá svědectví.

Teprve příbytky jejich potomků, zejména od období 4. dynastie, nám poskytují první informace o organizaci a životní úrovni stavitelů pyramid. Za 5. a 6. dynastie si pak hodnostáři nechávali na zdech kaplí ve svých hrobkách znázorňovat své zaměstnance při práci a tato vyobrazení občas doprovází informace o společenském a profesním postavení těchto lidí. Hodnostáři také rádi nechávali tesat na zdi zprávy o cestách, které s úspěchem vykonali pro faraona, a s oblibou v nich popisovali svou architektonickou činnost a výpravy do kamenolomů. O těchto expedicích do dolů a lomů v Egyptě i okolních pouštích svědčí stopy po těžebních pracích, zbytky přístřeší a nápisy, které po sobě výpravy zanechaly.

S každým obdobím se již citované prameny obohacují o nové typy dokladů. Za Střední říše se ke zříceninám památníků, obydlí a dílen, řemeslnickým výjevům v hrobkách zaměstnavatelů a nápisům na různých místech přidávají archivy několika staveníšť, týkající se svobodných i zotročených pracovních sil, a pohřební stély, na kterých již nenechávají zobrazit jen zaměstnavatele své zaměstnance, ale i naopak. Zprávy z výprav už navíc nezmiňují pouze zodpovědné osoby, ale i specializované pracovníky, pomocné dělníky a dohlázele. Z období Nové říše se zachovalo ještě větší a rozmanitější množství administrativních spisů, znázornění, dokladů o stálých či dočasných řemeslnických vesnicích, etnografických svědectví a památek na lidové kultu.

Proměna a postupný nárůst informací jsou částečně dílem náhody záleží na tom, jaké se nám zachovaly prameny - a částečně výsledkem společenského vývoje, ke kterému v Egyptě dochází od poloviny 3. do začátku 1. tisíciletí př. Kr., což se odráží jednak v literatuře a jednak v pohřebních obřadech. Nejvýmluvněji o tom nejspíš svědčí skutečnost, že se od období Střední říše berou v textech v potaz určité kategorie pracovních sil, ba co víc, je v nich vyjádřena totožnost těchto jedinců. Žádné informace z určité doby však nemohou nahradit chybějící prameny z období jiného. Naše pojetí hlavních hledisek daného tématu (společnost, práce, způsob života a umělecké vyjádření) se tedy neobejde bez chronologického vykládu. Nicméně institu-

cionální kontinuita a kulturní zvláštnosti vlastní egyptské civilizaci překonávají rozdíly, a proto jsme se nakonec rozhodli pro dělení tematické. Má také určitá omezení, jednak ta, daná momentálním stavem našich znalostí, a jednak ta, která jsme si vybrali úmyslně. Naší práce se týká především dva aspekty současného egyptologického bádání - archeologické zkoumání dělnických vesnic, které nám každoročně přináší nové prvky v nejrůznějších kontextech, a relativně nový výzkum zabývající se obecně správními strukturami egyptské společnosti, který rok od roku proměňuje naši zatím značně neúplnou a možná i mylnou představu o faraonských institucích.

Zbývá definovat tři výrazy, jichž budeme na těchto stránkách stále používat: "dělník", "řemeslník" a "umělec". Do kategorie "dělník" spadá většina lidí, kterými se budeme zabývat. Jedná se obecně o **lidí** pracující rukama, ať už je jejich kvalifikace jakákoli. Výraz "řemeslník" zdůrazňuje v první řadě ovládání určité techniky či umění a teprve na druhém místě stojí skutečnost, že se daný člověk žije rukama. Přestože se první význam slova týká většiny případů, se kterými se setkáme, práce "načerno" některých řemeslníků souvisí s významem druhým. Výraz "umělec" jako takový neexistuje. Přiblížit se mu však umožňují dvě kritéria egyptské mentality daného období - šikovnost pracovníka a následná spokojenost zaměstnavatele. Ostatně totožnost autorů uměleckých děl známe jen ve výjimečných případech a zřídka se stalo, že je faraon vyznamenal, a nechal je tak vyniknout nad ostatní.

Lidé a společnost

Lidé, jejichž totožnost a prostředí chceme poznat, zmizeli před třemi tisíci lety. Pokoušet se oživit přesný obraz jednotlivců, z nichž většina žila poměrně skromně, aještě navíc v zemi, jež už od antiky vydána napospas hledačům pokladů, může vypadat pošetile. Právě do těchto "pokladů", hrobek a drahocenných předmětů nacházejících se v hrobkách, byla totiž vytesána nejstarší a nejpřímější svědectví. Egyptská hrobka obsahovala nejdůležitější informace o zemřelé osobě. Věčný záhrobní život měl naprostou nadvládu nad dočasným životem na tomto světě a hrobka byla místem, kde se nejčastěji zaznamenávaly události ze života na zemi. Obličej je zachycen na sochách. Jméno, funkce a tituly jsou zapsány na dveřích, zdech a pohřebním zařízeních. Někdy je svědectví nepřímé - třetí osoba, zaměstnavatel či příbuzný slouží jako prostředník mezi zemřelým a námi. Daná osoba se stává ideálním představitelem svého cechu - nejčastěji se zaznamenávalo řemeslo a společenský a profesní status. Někdy se nám však dochovalo i jméno. Jedná-li se o přímé svědectví a je-li jeho autorem sám řemeslník, dostává se nám příležitostně zevrubnějšího popisu - autobiografické vyprávění líčí události z pracovního života,

vysvětluje povahu činnosti, zasazuje řemeslníka do rodinného rámce a rodina je pak ještě znovu zobrazena jinde.

Obydlí sice neobsahovala tolik nápisů a předmětů jako hrobky, nicméně výmluvně ukazovala postavení svých obyvatel v dobové egyptské společnosti. Domů, ve kterých se uchovala jasná známka toho, jací řemeslníci je obývali, či dokonce jaká byla jejich totožnost, je však velmi málo. Často se tedy setkáme pouze s obecnými údaji o daném prostředí. Výhodou však je, že se jedná o informace věrně odrážející realitu, nezkrácené náhodným vyčerpáním zaměstnavatele či touhou vylíčit sebe sama potomkům v co nejlichotivějším světle bez ohledu na skutečné události, jež máme málokdy možnost ověřit porovnáním s jinými prameny. Archivy institucí a nadací jsou také zárukou objektivitu, pohlíží však na věc z jiného úhlu a poslouží spíše jako doplňující zdroj informací. Jednotlivé archivy zaznamenávají s různou přesností geografický a společenský původ dělníků, jejich totožnost, kvalifikaci a pracovní náplň, vypočítávají jejich předepsané úkoly, podrobně líčí platy podle funkcí, výhody a odměny, a připomínají platné tresty. Věděli bychom zkrátka vše, pokud bychom v rukou neměli jen nepatrný zlomek nekonečných seznamů, které se měsíc po měsíci a rok po roce hromadily v písařských kancelářích po celé zemi. Ale už od antiky se tyto archivy uchovávaly na dobu maximálně deseti let. Papyry se následně omyly a používaly se buď znovu, nebo se s jejich pomocí zapaloval oheň, o čemž svědčí četné pečeti nalezené v popelu v pecích. Ty, které se nám dochovaly, unikly zkáze jen náhodou. Několik papyrových svitků zůstalo zapomenuto v rozvalinách hned po jejich sepsání, další byly z důvodů, které ve většině případů neznáme, uloženy do hrobek vysoce postavených úředníků. Dále známe opisy původních dokumentů sloužící k soukromým či administrativním účelům a zlomky nalezené na městských či chrámových skládkách. Písaři však byli naštěstí neúnavní a všudypřítomní. Někteří nejen pečlivě zaznamenávali stav účtů, pracovních sil a prací, ale vytvářeli kompilační cvičení, jež sloužila didaktickým a encyklopedickým účelům. Tato *onomastica* a různé "antologie", jež sloužily k vzdělávání dalších generací písařů, zachycují tituly a funkce v pořadí, jež sice není vždy naprosto striktní, ale umožňují nám vysledovat rozdělení lidí do určitých skupin a potvrzují existenci společenských tříd ve starém Egyptě.

Stará říše

Čím hlouběji se noříme do minulosti, tím jsou svědectví, která nás zajímají, vzácnější a nenápadnější. Do doby 1. dynastie, kdy se začal běžně užívat jednotný hieroglyfický systém, jsou jedinými spolehlivými prameny nástroje. Pokud jsou dostatečně specifické, umožňují nám odhalit řemeslo svých už i-

vatelů. Řemeslníci si do hrobky často nechávali dávat nářadí, které je společensky zařazovalo. Již od 1. dynastie nalezneme mezi hrobkami, obklopujícími vládcovu mastabu, hrobky řemeslníků, kteří mu byli blízcí a jimiž chtěl být obklopen na věčnosti. Tak se dozvídáme o Bechovi, jehož jméno je vyryto na dvou měděných teslicích, či o Kahotepovi, jehož jméno nalezneme na čepeli sekery - tito dva muži zůstali ve službách krále Džera i po své smrti! Tento zvyk je hojně rozšířen na královských pohřebištích v Abydu a v Sakkáře po celé thinitické období.

V hrobkách v Heluánu z období od 2. dynastie a v Sakkáře z doby dynastie následující jsou tituly doprovázející jména na různých prvcích pohřebního zařízení nahrazeny charakteristickým předmětem či vysvětlují jeho funkci. Takto vyznamenaní muži jsou sochaři a stavitelé lodí a doličnými předměty bývají stély, kamenné vázy a sochy. Za vlády faraona Džosera napodobovaly nejprepychovější soukromé hrobky mastaby thinitických vládců. Byly postaveny z cihel či obloženy nepálenými cihlami a ve výjimečných případech byla nadzemní část stavby vybavena nepravými dveřmi, stélami, kamennými sochami či dřevěnými vyřezávanými tabulkami se jménem zemřelého. Stále přesnější zaznamenávání totožnosti zemřelého v hrobce - jméno, titul, podobizna -, představující záruku věčnosti, bylo, jak se zdá, výsadou vysoce postavených hodnostářů a několika řemeslníků. Tito řemeslníci patrně patřili mezi nejváženější osoby své doby, ale již se nenechávali pohřbívat výlučně v blízkosti královské hrobky.

Za 4. dynastie se s hrobkami řemeslníků setkáme zejména na pohřebištích v Gíze a v Sakkáře. Je zde již zastoupeno více cechů, a zemřelí zastávali za života nejčastěji vedoucí pozice - nalezneme zde mistra sochaře Obou zemí, dohlázeatele nejrozličnějších prací, např. zbrojářství či textilní manufaktury, řemeslníky z pohřebního cechu, horníky i zedníky. Nicméně se zde nacházejí i prostí řemeslníci. Ti nejváženější z nich však byli spíše zvětšeni při práci v pohřebních kaplích svých zaměstnavatelů, jako například sochař Inkař v kapli královny Meresanch III. a jejího syna vezíra Nebemacheta či malíři Rahej a Smerka. Další řemeslnické profese jsou zmiňovány, aniž by byla uvedena jakákoli jména. Je jasné, že tito mužové nebydleli ve velkých dělnických osadách vybudovaných na úpatí pyramid v Abúsíru a v Gíze či v malých domcích o třech místnostech, které se dochovaly na jižní straně silnice vedoucí k Menkaureově pyramidě. O těchto bezejmenných pracovnících nevíme téměř nic.

Za 5. a 6. dynastie se stává populárním ikonografickým tématem řemeslník při práci a tento způsob znázornění se šíří i do provincie, kde nomarchové, kteří jsou mocnější a nezávislejší než kdy dříve, nechávají s oblibou zobrazovat práce prováděné ve svých dílnách, popřípadě ukazují, že se mezi jejich dělníky nacházejí mistři náležející k faraonovým dílnám. Od 5. dynastie

se jak zaměstnavatelé, tak zaměstnanci účastní na vyobrazeních rozmanitých aktivit, díky nimž jsme s to lépe je situovat v dobové společnosti. Dvořan Vepemnefret nechal ve své hrobce v Gíze zachytit schůzku, na které sepisuje závěť ve prospěch svého syna. Zúčastnili se jí svědci, mezi nimiž nalezneme dva lékaře, správce, policistu, dva kněží a různé řemeslníky a dělníky, kteří se podíleli na stavbě hrobky. O postavení jednotlivých aktérů v dobovém společenském kontextu se sice dozvídáme jen málo, ale jasně je ukázána jejich právní situace. Většina z nich jsou Vepemnefretovi zaměstnanci, kteří se na okraji výjevu zabývají svou obvyklou činností. Znázornění však neuvádí jejich jména!

Abychom se mohli pokusit seznámit se s některými řemeslníky, musíme se nakonec obrátit k jejich soukromým památkám, jež se nám z této doby zachovaly v hojnějším počtu. Ti nejobyčejnější - zedníci, tesaři, koželuzi, slévači, kovodělníci a sochaři - zanechali svá jména na nejrůznějších prvcích svých hrobek, například na obětních stolcích, libačních bazénkách a soškách. Právě jejich současníci zřejmě žili v přibytých z kamenů kladených na sucho o jedné či dvou místnostech, postavených naproti dolům ve Wádí Magháře, když jezdili na Sinaj, aby tam dobývali měď a tyrkys. Horníci však ještě nebyli zahrnuti do seznamů účastníků těchto expedic.

Představení a dohlážitelé si v Gíze a Sakkáře nechávali zřizovat hrobky, jež byly o něco prostornější, nacházelo se v nich více tesaných kamenných reliéfů a soch a obsahovaly nejen údaje o totožnosti a řemeslnických a náboženských funkcích zemřelého, ale také informace o jeho rodičích a dětech. Představení prací a dílen plnili často úkoly technického rázu a zároveň jim byla svěřována nejrůznější důvěryhodná posláná. Třebaže se rádi nechávali znázorňovat při manuální práci, díky které se nejspíš stali mistry, jejich osobní zásluhy a předkové jim umožnili zaujmout vysoké postavení, které hrdě popisují na stěnách svých hrobek. Patřili k uznávané dvorské elitě a žili a nechávali se pohřbívat nedaleko hlavního města Memfidy, i když pochopitelně mohli být povoláni, aby řídili práce a výpravy na venkově, či dokonce v zahraničí.

Střední říše

Zřejmě kvůli důkladné transformaci, kterou egyptská společnost prodělala při nepokojích během 1. přechodné doby, se změnila i povaha pramenů. Zároveň se tyto prameny zabývají zejména chudšími vrstvami obyvatelstva než doposud, hlavně anonymními pracovními silami, o kterých se Stará říše snad vůbec nezmiňuje. Nutno ovšem přiznat, že nejstarší dochované archivy ze stavenišť pocházejí z poloviny 12. dynastie, a nemáme k dispozici ani rozpisy služeb, ani mzdové listiny, kde by byla zapsána jména dělníků. Právě tyto údaje nám však nabízejí tzv. papyry Reisner. V podobě, v jaké se nám dochovaly, se

skládají ze čtyř dokumentů. Tři pocházejí se správních seznamů z různých stavenišť, především ze stavby chrámu, a čtvrtý se týká dílny, ve které se opravovaly nástroje používané v královských loděnicích v Ceneji ve středním Egyptě. Muži zaměstnaní na stavbě pocházeli z okolí Kuftu vzdáleného přibližně 150 km. Jejich totožnost je vyjádřena jejich jménem, kterému někdy předchází jméno otce, popřípadě děda. Někdy mohou být zaznamenány i bratrské svazky. Mnozí z nich pracovali v období mezi dvěma stavbami jako zemědělské dělníci a bývají označováni výrazem *meneju*, což přibližně odpovídá významu slova "nádeník", popřípadě podstatným jménem *hesebu*, jež zdůrazňuje, že byli "sečtení". Jejich mzdy nemůžeme stanovit s přesností, jelikož většinu výplaty pobírali v chlebech. Víme sice, kolik chlebů dostávali, ale netušíme, kolik bochník chleba vážil a jak byl velký. Průměrný příděl činil 8 *chlebů-terset*, ale tato dávka se mohla i u jednoho pracovníka v různých pracovních obdobích výrazně měnit.

Z různých dobových dokumentů zjišťujeme, jak byl kdo placen na jednotlivých stavbách. Nevíme sice, jak velká byla platební jednotka jednoho chleba, ale dozvídáme se, jaká byla relativní odměna jednotlivých pracovníků. Při zřizování soukromé hrobky bylo denně dodáváno 96 bochníků chleba-*feka* a ty se rozdělovaly následujícím způsobem: každý stavbyvedoucí dostával deset bochníků, představený pracovní čtyři dva až pět (podle kategorie), kreslič šest bochníků, sochař dva až tři (podle kategorie), lamač dva a nádeníci nejspíš jeden. Rozdíly jsou markantní i v této nevelké skupině čítající celkem 47 osob. Ještě frapantnější jsou u výpravy o 18 741 mužích, která měla z lomů ve Wádí Hammámátu ve Východní poušti dopravit 60 sfing a 150 soch. Dohlžitel výpravy jmenovaný centrální vládou dostával 200 bochníků chleba a pět měr piva denně, jeho spolupracovníci podle hodnosti od 30 do 100 bochníků a od jedné do tří měr piva, sochaři 20 chlebů a půl míry piva, dělníci 15 chlebů a třetinu, čtvrtinu nebo pětinu míry piva a 17 000 "sečtených", kteří plnili nejrůznější úkoly, 10 bochníků chleba a třetinu míry piva. Pokud bychom považovali mzdu za sociální kritérium, hovoří tato čísla sama za sebe.

Příbytky v pyramidovém městě Senusreta II. v il-Láhúnu ve Fajjúmské oáze svědčí o propasti, která existovala mezi dělníky, řemeslníky a jejich představenými na jedné straně a vysoce postavenými úředníky zodpovědnými za stavební a zkrášlující projekty na straně druhé. Město bylo založeno pro ty, kdo stavěli králův pohřební komplex a řídili a udržovali v něm provozování pohřebního kultu, a je rozděleno na dvě nanejvýš velké části zdí, jež je stejně silná jako hradební zeď kolem celého města. V menší části, tvořící sotva čtvrtinu plochy části větší, se nacházejí dělnické domy o pěti až sedmi místnostech, zatímco v druhé polovině najdeme elegantní vily čítající na sedmdesát místností, lemlící dlážděné ulice, uprostřed kterých vedl kanál. Třebaže

tento kontrast mezi sousedními, a přitom tak rozdílnými komunitami na první pohled nesvědčí o společenském pokroku, už samotná skutečnost, že můžeme takto srovnávat a docházet k takovým závěrům, znamená oproti Staré říši výrazný posun kupředu.

Naštěstí existují ještě další prameny poskytující doplňující informace, jež nám tuto poněkud zjednodušenou představu o situaci řemeslníků v té době umožňují upřesnit a oživit. Zatímco dříve byly soukromé památníky náležející této společenské a profesionální vrstvě vzácností, a když už existovaly, nepřekračovaly rámec prostého hrobu, demokratizace pohřebních zvyklostí v období Střední říše umožnila i nejhudším vrstvám vykonat pouť do svatého města Abydu v Horním Egyptě a vztyčit na terase Usirova chrámu stélu či malou kapli. Tyto a další památníky vybudované téměř ve všech velkých posvátných místech po celé zemi sdružují příbuzné a blízké toho, kdo daný památník věnoval. Již z letmého pohledu je jasné, že se v jedné rodině dědila profese i po několik generací, a to bez ohledu na to, o jakou specializaci se jednalo. Nicméně jednotlivým členům rodiny mohla být svěřena různá míra zodpovědnosti, a přestože se v určitých rodinách často objevovalo jedno zaměstnání vybízející k udržování rodinné tradice, mohli se někteří členové rodiny věnovat jiným technikám či řemeslům.

Asi třicet řemesel je vyjmenováno v *Onomastikonu*, který na konci Nové říše sepsal patrně na základě staršího díla písař Amenemope. Tento soupis měl sloužit k vzdělávacím účelům a tvrdí se v něm, že je vyčerpávající. Kapitola, která nás zde zajímá, vypočítává funkce a profese od té nejprestižnější (král) až po tu nejposlednější (čeledín). Písařem zvolené pořadí však není vždy zcela jasné a soupis je značně neúplný. Lze v něm ale vyznat několik soudržných skupin. 31 ze 162 hesel se týká řemeslníků a dělníků. Seznam začíná královskou rodinou, dvorem, panovníkovými blízkými, dále vyjmenovává armádní činitele a osoby plnící náboženské funkce, mezi nimiž nalezneme i "představeného dělníků Ptaha najih od své zdi", což byla pro řemeslníky významná úloha, jelikož Ptah byl jejich patronem. Po oddílu prací souvisejících s potravinami následuje část věnovaná řemeslům a technikám, ke kterým patří i řemesla týkající se výroby oblečení. Na konci tohoto oddílu najdeme práci strážce pořádku, po níž přichází nejelektičtější poslední část, kde jsou vyjmenovány nejrůznější profese, například z oblasti správní, zemědělské či obchodní. V pasáži, která nás zajímá, jsou obory uskupeny podle příbuznosti: klenotnictví, kožedělná řemesla, výroba zbraní, šperkařství a architektura a hrnčířství, které spojuje používání některých materiálů a odborných výrazů. Je obtížné vysledovat v tomto seznamu úmyslně zaznamenanou hierarchii jednotlivých řemesel, avšak celková kompozice díla jistě není náhodná a cechy, kterými se zabýváme, dosti přesně situuje v rámci tehdejší společnosti.

Nová říše

Za 18. dynastie dominují dějinám dělnictva velké stavby na západním břehu Théb a v Amarně a v ramessovské době zřízení nekropole. Tyto tři komplexy nám poskytují celou řadu doplňujících informací o lidech, kteří za Nové říše pracovali na výstavbě zádušních chrámů a hrobek panovníků.

Ostraka nalezená v blízkosti dvou hrobek Hatšepsutina vezíra Senenmuta a před chrámem této královny a Thutmose III. v Dér el-Bahrí se týká spíše probíhajících prací než pracovníků. Několik zmínek o jejich původu nám však dovoluje vytvořit si představu o jejich společenském postavení. Kontingenty pracovníků na jednotlivých staveništích se skládaly z dělníků a řemeslníků, kteří byli ve službách krále, vezíra či různých hodnostářů, a z mužů vyslaných městy ležícími jižně do Théb (Esna, el-Káb, Matáana a Asfún a ve středním Egyptě Nefruisi). Krom toho zde působili i dělníci z Núbie a Palestiny. Z příbytků těchto lidí se nám sice stejně jako z první dělnické vesnice založené o několik desetiletí dříve Thutmosem I. v Dér el-Medíne nedochovalo téměř nic, ale nábytek vykopaný z hrobů na nedalekém hřbitově představuje jedno z nejstarších přímých svědectví o životní úrovni této kategorie řemeslníků. O jejich kvalifikaci bohužel nic nevíme, jelikož se nám nedochovaly žádné nápisy. Mezi nábytkem nalezneme slámou vyplétané židle a stoličky, postele vyplétané provazy nebo koženými řemínky, kulaté stolky, rohože a hliněné nádoby. Vybavení silně připomíná zařízení chudých statků ve Francii na konci 19. století. Jižně od zádušního chrámu Thutmose IV. se nachází prostorný dům, jenž byl postaven ve stejné době jako chrám a v němž zřejmě několik let bydlel hlavní stavitel s rodinou. Rozloha domu činí téměř 200 m², jeho jádro tvoří sedm místností, kolem kterých vede chodba sloužící jako společný prostor. Mnoho kusů kvalitního nádobí potvrzuje, že tento příbytek skýtal svým obyvatelům značnou míru pohodlí. Ať už se ale taková sídliště dochovala či nikoli, jedno je jisté - v rámci thébské aglomerace se stavěla v blízkosti stavenišť.

V Amarně žili řemeslníci a dělníci zcela jinak. Ve městě samém se nacházelo několik přepychových vil, u kterých bylo zjištěno, že v nich bydleli mistři sochaři a hlavní stavitelé sloužící králi a dvoru. Bylo s nimi nakládáno jako s uznávanými umělci a stáli v čele významných dílen, o čemž svědčí mnoho nalezených mistrovských děl. Přinejmenším jeden z nich byl dokonce pohřben mezi významnými osobnostmi hlavního města. Další, skromnější příbytky obývali řemeslníci, kteří patrně pracovali v palácových dílnách. Nicméně stranou od města, v pouštním údolíčku na půl cesty mezi městem a skalami arabské náhorní plošiny, stála dělnická vesnice a spolu s ní kaple, hřbitov a další budovy. Podobně jako v Thébách nevíme, jakou měli místní lidé kvalifikaci a jaká byla jejich každodenní náplň, jelikož se nám nedochovaly

žádné nápisy, ale podobnost mezi jednotlivými obcemi a četné stopy po řemeslnické činnosti odhalené v příbytcích nás nenechávají na pochybách, kdo zde bydlel.

Pravidelný půdorys vesnice obehnané obdélníkovou zdí a rozměry domů připomínají dělnickou osadu v il-Láhúnu, rovněž oddělenou od bohatších čtvrtí. Zde se hierarchie projevuje i v rámci samotného areálu rozděleného zdí na dvě nestatečně velké části. Ve východní části zahrnující 48 stavení (v západní jich je 26) se nalézají větší domy včetně příbytku představeného pracovní čety a zřejmě zde stálo i několik patrových budov. Za zdí byly nalezeny stopy po zemědělské činnosti (chov prasat a obdělávání několika políček) svědčící o tom, že obyvatelé měli kromě přidělů obilí, které od státu dostávala každá rodina, také maso a zeleninu. Ještě o něco dál, kousek od skal, se nachází druhá, menší dělnická vesnice s kamennými domy, kterou však prozatím nikdo neprobádal. Sousední alabastrové lomy jsou podobně jako mnohé jiné pouštní lokality, kde lidé pobývali dočasně nebo příležitostně, vybaveny vlastními kamennými příbytky o jedné či dvou místnostech. Na několika čtverečních kilometrech tu tedy máme koncentrovány čtyři aglomerace z téhož období, jež představují téměř všechny řemeslnické kruhy, od těch nejprostších až po ty nejvybranější.

Avšak teprve od doby, kdy Haremheb založil pohřebiště, jež mělo panovníkům zajišťovat stálý tým odborníků pečujících o vybudování jejich hrobek v Údolí králů a několika dalších hrobek pro jejich blízké v Údolí královen, máme k dispozici informace o přesném původu těchto pracovníků, víme, jaké zaměstnání vykonávali jejich příbuzní nepracující na výstavbě hrobek, jakou měli životní úroveň a jaké byly jejich vztahy s místním obyvatelstvem, vysoce postavenými královskými úředníky či se samým vládcem. Můžeme dokonce zblízka sledovat, jak se vyvíjel jejich osud od konce 18. dynastie po začátek 3. přechodné doby. Pokud bychom s naším výzkumem začali u obytných domů, které byly řemeslníkům přidělovány při provádění prací na místě zádušní nadace Thutmose I., zjistili bychom, že se příliš neliší od dělnických osad z doby 18. dynastie, či dokonce Střední říše. V uzavřené vesnici stálo 68 společných domů z nepálených cihel či kamene. Jednotlivá stavení měla dvě hlavní a tři nebo čtyři vedlejší místnosti a průměrnou rozlohu 72 m² (od 40 do 120 m²). Z mezd proplácených v obilí či jiných naturáliích, jež známe z početných seznamů, se toho dá vyčíst již mnohem více, ačkoli je bohužel nemůžeme srovnat s výplatami z jiných institucí či staveb. Obyčejný dělník dostával měsíčně 150 kg pšenice a 56 kg ječmene, tedy 5 kg pšenice a 1,9 kg ječmene na den, což mu bohatě stačilo na to, aby uživil rodinu, pokud jde o chleba a pivo. Krom toho ho pomocné síly pravidelně zásobovaly vodou, rybami, zeleninou, ovocem, hliněnými nádobami a topivem. A konečně – zádušní chrámy ze Západních Théb či pokladnice mu čas od času dodávaly různé vzácnější potraviny, jakými byly například některé typy chleba,

koláče, maso, víno, med, olej atd. V případě, že řemeslníci nebyli spokojeni se svými příjmy, které byly, až na doby, kdy šla státní ekonomika ke dnu, pravidelné, přivydělávali si drobnými řemeslnými pracemi pro soukromé zákazníky. Životní úroveň řemeslníků částečně závisela na prosperitě státních financí, jež podmiňovala pravidelné vyplácení mezd úředníkům. Před založením nekropole pracovali řemeslníci na různých thébských stavbách, například na Amonově chrámu v Karnaku, na zádušním chrámu Thutmose IV., nebo na stavbách v jiných oblastech, kupříkladu v Elefantině. Úlohy, které tehdy plnili, jsou často zaznamenány vedle jejich nových funkcí na zdech jejich hrobek či na dalších soukromých památkách. Spřízněnost s městem, ze kterého pocházeli, lze rozpoznat podle náboženského přesvědčení. Jde o začátek 19. dynastie, nejprestižnější období vlády Ramessovců, a tehdejší bohatství se u dělníků z Dér el-Medíny a jejich nadřízených projevovalo některými vnějšími znaky bohatství - vlastnili několik sluhů, domy mimo vesnici, pole a dobytek. Později jsou taková privilegia stále vzácnější. Nicméně zaměstnání na pohřebišti bylo nadále považováno za výnosný a nepřítliš namáhavý úřad a řemeslníci se snažili, aby na něm vydělalo co nejvíce jejich dětí. Ostatní potomci byli svěřováni nejružnějším institucím, popřípadě vstupovali do armády. Obyvatelé vesnice měli tedy v celé oblasti příbuzné, se kterými zůstávali stále v kontaktu. Díky drobným pracím, jimiž si vylepšovali rozpočet, se dostávali do styku s nejružnějšími lidmi, zejména s hodnostáři, které si získávali různě významnými službami. Zaměstnanci pohřebišť se vzhledem k povaze své práce nacházeli v blízkosti nejvýše postavených osob v království. Běžně byli ve styku s vezírem, který zodpovídal za výstavbu hrobky vládnoucího panovníka. Někdy měli dokonce příležitost zahlédnout faraona či s ním vyměnit pár slov. Dostávali od něj materiální i čestné odměny, o kterých se právem či neprávem domnívali, že díky nim mezi nimi a králem vzniklo důvěrné pouto. Představení řemeslníci sehráli na konci Nové říše v centrální správě významnou úlohu jakožto zástupci úředníků oslabené moci, což potvrzuje, v jak výjimečné situaci se ocitla tato skupina osob, které díky příznivým okolnostem připadl lepší osud než ostatním řemeslníkům.

Umělecká řemesla

Jak jednoznačně ukazuje tento krátký přehled nejvýznamnějších pramenů, ve všech obdobích existovaly značné rozdíly mezi společenským postavením nejvyšší situovaných osob zodpovědných za stavby, dílny či výpravy, životem specializovaných řemeslníků a situací nádeníků. Jelikož tyto tři skupiny pocházely ze tří různých, navzájem dosti vzdálených společenských vrstev, pohybovali se tito lidé při vykonání své kariéry, řemesla či úkolu vždy v rámci svého prostředí.

Egyptská společnost se sice nedělila na kasty, avšak v průběhu celých dějin byla velice silně hierarchizovaná. Nicméně přehrada mezi nejnižší postavenými a středními vrstvami byla v období Nové říše stále propustnější. Kupříkladu není pochyb, že bývalí váleční zajatci bývali začleňováni mezi domácí obyvatelstvo. Pokud bylo někde zapotřebí pracovních sil, byl možný přechod z nižšího postavení na vyšší a naopak. Svědčí to o nepřítliš striktní správě dělnických pracovních sil, což se muselo nutně projevit v jejich každodenním životě. Jak se zdá, pracovníky po celé škále společenského žebříčku registrovala, zařazovala a kontrolovala všudypřítomná a většinou efektivní správa. Vezír Rechmire si osobně zakládal na tom, že byl evidován při sčítání za vlády Thutmose III., a řídící pracovníci každého pracovního úseku měli jednotný titul *imi-ra / imi-ra per* - "představený"/ "představený úseku" používaný ve všech oblastech a doplněný názvem příslušného úseku. V nejrůznějších oblastech se objevují i další, nižší funkce: *shedž* - "inspektor", *herep* - "vedoucí" a *rudu* - "kontrolor".

Za Staré říše byly nejvyššími hodnostmi, kterých mohl člověk v oblasti realizace uměleckých výtvarů dosáhnout, tituly *imi-ra kat nisut* - "dohlížitel královských prací" a *medeh ked nisut* - "královský zednický mistr". Tyto dvě funkce někdy vykonával jeden člověk. Pocházel vždy z okruhu králových důvěrníků a mohl být zároveň vezírem. Podle tradice to byl i případ mudrce Imhotepa, tvůrce stupňovité pyramidy krále Džosera v Sakkáře za 3. dynastie, ale titul vezíra není v té době ještě doložen. O něco později, za 5. dynastie, už je takových případů víc. Za vlády Isesiho a Venise můžeme sledovat jednotlivé etapy kariéry Sennedžemiba, jednoho z Imhotepových nástupců v čele vlády, a to v životopise, který nechal vytesat na stěny své hrobky v Gíze. Vyprávění lze považovat za autentické díky citaci z archivních materiálů a díky tomu, že jsou v něm uvedena data. Sennedžemib je nejdříve představen jako "dohlížitel dvou pokladnic stříbra, správce královského kabinetu, zbrojnice, všech úřadů rezidence ajižních oblastí". Díky těmto početným jak ekonomickým, tak politickým funkcím dosáhl vynikajícího postavení, byl vyznamenán a povýšen na "vezíra, dohláze královských písařů a dohláze královských prací". Sennedžemib měl tedy po králi nejvyšší hodnost ve státě a vyzdvihuje především svou funkci hlavního architekta prestižních stavebních prací, které mu uložili dva panovníci, jimž měl tu čest sloužit. Tyto památníky zaujímají spolu s vítěznými vojenskými taženími, založením chrámů a obchodními výpravami přední místo na dobových královských seznamech vyrytých na takzvané Palermské desce, což ukazuje, nakolik významné byly tyto architektonické programy jakožto trvalé doklady úspěšné vlády. Proto se jejich provedení svěřovalo nejvýše postaveným osobám ve státě.

I další královští úředníci byli již od nejstaršího období pověřováni některými těmito pracemi a výpravami, na kterých se dobývaly potřebné vzácné materiály. Nahlédneme-li do zevrubných zpráv z období Střední říše referu-

jících o výpravách vyslaných do dolů a lomů, zjistíme, že jim v té době obvykle veleli vysoce postavení úředníci z centrální správy, zejména ze státní pokladny (pokud šlo o důlní těžbu), nebo z provinční správy, zatímco na konci Nové říše se těžby zlata ve Wádí Hammámatu ujali Amonovi velekněží a poté se násilně zmocnili vlády nad celým jihem země.

O velkých faraonských stavebních pracích z období Střední říše hovoří především oficiální texty, ve kterých se králové vyjadřují v první osobě, ale od začátku 18. dynastie popisují práce na chrámech a thébských královských hrobkách i ti, kdo je měli na starost. Jejich dlouhá vyprávění se nám dochovala v jejich pohřebních kaplích. Autorem nejstaršího z nich je Ineni, správce Amonových sýpek, který zodpovídal za zvětšení chrámu v Karnaku, jež nařídil provést Amenhotep I. a jeho nástupci, a za vybudování krypty Thutmose I. Přestože byl v úctě ještě za vlády Hatšepsut a Thutmose III., vypadá to, že jeho žezlo převzali favorité nových vládců. Senenmut a Amenhotep měli v době, kdy je královna pověřila architektonickými pracemi v Karnaku, Armantu, Dér el-Bahrí a Luxoru, titul "velký královnin správce", Džehutej byl "dohlížitelem dvou pokladnic stříbra a dvou pokladnic zlata" a Pujemre pouze "otcem božím", ačkoli se domnívali, že plní stejně zodpovědné úkoly. Zato Hapuseneb byl v době, kdy ho královna pověřila stavbou své hrobky, již vezírem, což byla funkce, kterou v průběhu celé Nové říše zastával právě první úředník ve státě. Při takové příležitosti dostávali dvorští úředníci nové tituly (*herep hemut nebet* - "dohlížel všech řemeslníků", *sveba-her en hemuu er ired* - "ten, který dává příkazy řemeslníkům", *ve-her seša em irut* - "ten, který objevuje talenty", *herep / imi-ra kaut* - "představený" / "dohlížel prací" atd.) a jejich úkolem bylo dodávat potřebné vzácné materiály (monolitické kamenné bloky na obelisky, zlato, stříbro a elektron na zdobení obelisků a monumentálních bran či vzácné dřevo), efektivně řídit (*sešem*) práce a pravidelně provádět inspekce (*maa*). Právě tyto úkoly měl na starost vezír Thutmose III. Rechmire, když stál v čele dílen Amonovy oblasti.

Stavební mistři - představení a písaři - se často rekrutovali z prostých dělníků. Přestože však v rámci skupiny, ke které náleželi, procházeli všemi stupni existující hierarchie, v mnoha případech pocházeli z rodin, ve kterých se tyto posty dědily z generace na generaci, čímž se vytvářely "dynastie" přetrvávající vlády více faraonů. Minimálně dvanáct z osmadvaceti představených pracujících na nekropoli bylo syny představeného. Ani v případech jiných staveb, než byly dlouhodobé výstavby královských hrobek za Nové říše, nelze konstatovat, že by se řemeslné funkce systematicky dědily, ale přinejmenším se dávala přednost bratru či synu řemeslníka ceněného pro jeho schopnosti před někým naprosto neznámým.

Řemeslníků, o kterých prameny dokládají, že se vyznamenali svou prací, je velmi málo a ve většině případů neznáme jejich předky. Roušku anonymity

protrhli jediné ti, kteří nám ve svém životopise popisují, jak velice si jich jejich vládce váží, ti, které se jejich zaměstnavatel rozhodl vyznamenat a zvětšit na stěně své hrobky, a ti, kteří se více či méně nepřímo podepsali na své dílo. Jsou to hlavně sochaři a malíři, ale také architekti. Díky přízni zadavatelů prací požívali materiálních výhod, a někdy měli dokonce bohatě zdobenou hrobku, ve které shromažďovali dary spokojených vysoce postavených zákazníků.

Písař a vedoucí prací Cha vlastnil kromě mnoha kusů pohřebního nábytku, což bylo pro člověka jeho postavení v době 18. dynastie patrně obvyklé, ještě několik vzácných předmětů (pozlacený locket, dvě vázy z bronzu a stříbra, tabulku na psaní, hru a dvě rytinami zdobené hole), které obsahují jméno zadavatelů. Řemeslníci se totiž podobně jako nádeníci půjčovali. Jednou faraon odměnil svého spolupracovníka a poslal mu některé ze svých nejlepších řemeslníků, jindy zase královští synové a vysoce postavení úředníci vyslali skupinu svých řemeslníků, aby pracovala na královských stavbách.

Kromě těchto uznávaných mistrů bylo v Egyptě velké množství nám neznámých, leč prvotřídních řemeslníků, kteří svými zručnými rukama vytvořili zázračná díla, jimiž se dnes pyšní muzea po celém světě. Jak víme, velmi si jich cenili již první egyptští králové, kteří jim nechávali stavět hrobky v bezprostřední blízkosti svých vlastních, jako je tomu například v Abydu. Jednalo se především o opravitelé pazourku, brusiče kamenů, výrobce váz z alabastru a slepence atd. Dále to byli zlatníci, klenotníci, umělečtí truhláři, výrobci fajánsu apod. A konečně všichni ti, kdo pod vedením velkých mistrů tesali, kreslili a malovali.

V dobách, kdy dílny a královské stavby pracovaly naplno po celém Egyptě, se to u dvora i všude jinde v zemi hemžilo kvalitními řemeslníky a umělci a všichni, jak ti nejbezvýznamnější, tak ti nejlepší, ze sebe vydávali maximum. Již od předdynastické doby vytvářeli vytříbené předměty oslnivé krásy, ve kterých se snoubila dovednost s harmonií tvarů a barev a jež byly výrazem starodávné řemeslnické tradice, která se dostávala ke slovu pokaždé, když byl v zemi nastolen stabilní a čínorodý režim. Naivita projevující se v dílech, jež byla naopak stvořena v době nepokojů či cizí nadvlády, nám vnuká myšlenku, že silná vláda byla předpokladem pro rozkvět často nákladného umění.

Představení prací, stavební mistři, řemeslníci i nádeníci povinní robotou měli podobný status jako úředníci. Avšak to, na jakém místě pracovali, nezáleželo na nich, ale na jejich zaměstnavatelích. Panovníci, velkostatkáři, chrámy a hodnostáři nejrozumnějších úrovní disponovali od Staré po Novou říši svými zaměstnanci podle potřeby. Velké faraonské projekty i soukromé stavby někdy vyžadovaly dlouhodobé a opakované úkony a jindy zase výjimečnější práce či zajištění zvláštních materiálů. Řemeslníci tedy mohli projevit své nadání buď na dlouhodobých projektech, nebo při krátkodobých pracích.

Zatímco někteří řemeslníci žili v relativně jistých poměrech - měli zajištěnou dlouhodobou práci pro sebe a své děti v blízkosti bydliště -, jiné, méně šťastné rodiny musely za prací cestovat, což s sebou přinášelo obtíže, a někdy i nebezpečství. Tyto nepříjemnosti se netýkaly jen egyptského obyvatelstva povinného robotou, tedy mužů, kteří byli po dokončení sklizně vysláni stavět chrám na 150 km vzdálenou stavbu, ale i úředníků zodpovědných za stavební projekty a jejich nejlepších odborníků, kteří se museli dostavovat na místo stavby, popřípadě tam, kde se těžily nejrůznější materiály potřebné k výstavbě:

"Jeho Veličenstvo mě vyslalo do Ibhátu, abych přivezl rakev živých pro 'Pána života' i s poklopem a vznešený a vzácný pyramidion určený na pyramidu 'Merenre se zjevuje v dokonalosti', má královno. Jeho Veličenstvo mě vyslalo do Elefantiny, abych přivezl nepravé žulové dveře i s prahem, žulové mříže a překlady, abych přivezl žulové dveře a dlaždice do vrchní místnosti pyramidy 'Merenre se zjeví v dokonalosti', má královno. Nechal jsem je po Nilu dovézt až k pyramidě 'Merenre se zjevuje v dokonalosti' v šesti nákladních lodích, třech člunech a třech loďkách ... (?) při jediné výpravě [...] Jeho Veličenstvo mě vyslalo do Hatnúb, abych přivezl velký obětní stůl z hatnúbského alabastru [...],"

vypráví nám Veni, který plnil postupně funkce v královském paláci a v provincii a poté zastával úlohu právního důvěrníka (A. Roccati, *La littérature historique sous l'Ancien Empire*, Paris, 1982, s. 196.).

Brusiči drahokamů se osobně dostavovali do tyrkysových dolů na Sinaji a pomáhali horníkům přímo na místě rozpoznávat nejlepší žíly. Výprav do egyptských a núbijských dolů se účastnili rovněž sochaři. Vybírali si kamenné bloky, ze kterých měli tesat svá díla, a ještě na místě si je nahrubo opracovávali. Prospektory občas doprovázeli do Wádí Hammámátu a Serábit el-Chádímu klenotníci a zlatníci. Velké množství odlévacích forem nalezených v blízkosti ložisek svědčí o tom, že měď se zpracovávala hned po vytěžení.

Nemáme v každé době možnost srovnávat životní podmínky řemeslníků, kteří žili na jednom místě, a těch, kteří se museli přemísťovat z jedné stavby na druhou. Jak už jsme viděli, mohlo se to týkat kohokoli z celého společenského žebříčku. Avšak i řemeslníci pracující na dlouhotrvající stavbě, jakou byla například nekropole, mohli být povoláni jinam, buď v rámci kraje, nebo i mimo Théby. Svědčí o tom Merenptahova stéla z Gabal es-Silsily.

Ještě dnes můžeme spatřit zbytky kamenných příbytků a domácího a kultovního zařízení v blízkosti bývalých lomů a dolů od Wádí Magháru přes Gebel el-Šejch až po Hatnúb. Domky a zařízení jsou primitivní, ale dodržují základní schéma. Někdy měly pojmut malé skupiny, jindy několik stovek osob. Po stavební stránce se od sebe prakticky neliší, takže nelze určit, jaké

společenské postavení zaujímal jejich obyvatelé. Obydlí, jež byla objevena v blízkosti krátkodobých či střednědobých staveb (ty mohly trvat od několika týdnů po několik let), se zachovalo jen velmi málo na to, abychom mohli smysluplně posoudit životní podmínky jejich obyvatel.

Rozdíl tkvěl především v tom, zda měli řemeslníci možnost žít se svou rodinou či nikoliv. Zatímco řemeslníci pracující na pohřebišti se každý večer vraceli domů a ze své vesnice se vzdalovali jen výjimečně, vysoce postavení úředníci, řemeslníci a dělníci vyslaní na výpravu, která mohla trvat i hodně dlouho, museli své ženy a děti zanechat doma stejně jako všichni ostatní vyslanci. Egypťané museli cestovat ve své vlastní zemi i za hranice mnohem víc, než jim bylo milé. Z četných dopisů se dozvídáme, jaké jim to působilo obtíže. Bydleli po skupinách a spali ve společných světnicích či chýsích. V případě stavby, která měla trvat dva až tři roky, jako tomu bylo u velkých zádušních chrámů v Thébách, si architekt nechával postavit v sousedství stavby vilu. Architekt chrámu Thutmose IV. žil pravděpodobně se svojí rodinou v domě postaveném jižně od staveniště.

Jelikož řemeslnice byly spíše výjimkou a jejich práce jen zcela vzácně spadaly do umělecké oblasti, žilo mnoho rodin běžně odděleně. Platilo to jak pro zodpovědné osoby, tak pro jejich podřízené. Stálá místa se slušným ubytováním byla tudíž velice vyhledávaná a leckdy byla předmětem těch nejtemnějších intrik.

Každodenní život

Poté, co jsme vylíčili, jakým nepříjemnostem byli řemeslníci v souvislosti se svou prací vystaveni, zbývá zjistit, jak vypadal volný čas, ve kterém se odehrával jejich soukromý život. Mohli bychom se sice ptát, co vlastně byl "soukromý život" v natolik organizovaném a pospolitém prostředí, kde byla iniciativa jednotlivců na první pohled velice omezená, ale to bychom podceňovali osobnost těchto lidí, jejichž nejtajnější myšlenky se nám alespoň v jednom případě zázračně uchovaly. O životě a myšlení většiny těch, kdo vytvořili dnes tak obdivovaná díla, sice téměř nic nevíme, ale přece se můžeme ještě jednou zeptat stavitelů nekropole. Nebudeme po nich chtít, aby hovořili za ostatní, ale aby nám zprostředkovali pohled na skutečnost starou 3000 let, a přitom působící tak živě, jako by se odehrála včera.

Vše, co potřebovali k životu, dostávali tito lidé od státu: dům, povolení k postavení hrobky, potraviny, pracovní oděvy atd. Svůj život si však, počínaje prací, rychle upravili podle svého. Od řemeslníků se očekávalo, že budou pracovat přednostně, či dokonce vylučně na stavbě faraonovy hrobky, ale oni si podle svých schopností, ať už to byli kreslíči, malíři, sochaři či obyčejní

lamači kamene, začali přivydělávat různými vedlejšími činnostmi - vyráběli košíky, nábytek, sošky, sarkofágy apod., a to jak pro sebe navzájem, tak pro zákazníky bydlící mimo vesnici. Tyto vedlejší aktivity nabývaly na větší či menší důležitosti podle toho, jaký postoj k nim zaujala oficiální místa, která si díky nim také mohla přijít na své.

Řemeslníci svůj talent uplatňovali rovněž při zkrášlování vlastních domů a hrobek, a přispívali tak k jejich různorodosti. Vesnice, která měla původně pravidelný tvar, získala během rekonstrukce a posledního rozšíření na počátku 19. dynastie díky zásahům obyvatel mnohem výstřednější podobu. Jeden spojil dva domy, druhý si připojil místnost, třetí postavil na ulici kuchyni atd. Hřbitov byl po dvou a půl stoletích tak plný, že se hrobky na konci ramessovské doby začaly prostupovat, jak nám referuje zpráva o sporech, jež z toho vyplývaly.

Rozmanité potraviny zmiňované v textech a nalezené na území vesnice svědčí o tom, že si řemeslníci kromě obvyklých přidělů obilí, ryb, ovoce a zeleniny dokázali opatřit i další potraviny na přilepšenou. Jejich jídelníček se však skládal hlavně z chleba, ryb, piva, vody a příležitostně dalších čerstvých potravin. Dochovalo se nám sice množství různých názvů chleba, koláčů a dalších cukrovinek, avšak z Dér el-Medíny ani odjinud nemáme na rozdíl od receptů na léčivé přípravky, nanejvýš výrobu se používaly v podstatě stejné ingredience, k dispozici žádný, ani ten nejjednodušší kuchařský recept.

Soudě podle významu pohřebních hostin představovalo pro Egyptany jídlo důležitou společenskou událost. V tomto případě se však od řemeslníků nedozvíme o nic víc než od ostatních jejich současníků. Přípravy obětí, které se předkládaly a poté konzumovaly, ukazují, že se sice možná společně nestolovalo každý den, ale při zvláštních příležitostech a zejména při vesnických svátcích ano. Dochovaný nábytek, hudební nástroje a oblečení nám svým způsobem naznačují, že Egyptané měli ve zvyku se sdružovat a s oblibou pořádali společenské události. Čas od času o tom najdeme zmínku i v písemných pramenech.

Snaha reprezentovat se odrážela i ve skromném majetku (obydlí, půda, služebnictvo), který se řemeslníci pracující na pohřebišti snažili získat, pokud jej nezdědili po rodičích, podstatně bohatších, než byla většina ostatních faraonových dělníků. Někteří z nich tohoto relativního blahobytu za svého života dosáhli, ale největší úsilí věnovali zajištění hrobky a pohřební vyoavy. Tento postoj byl mezi egyptským obyvatelstvem v různých formách poměrně rozšířený, ovšem v tomto případě se jednalo o řemeslníky se zvláštními dovednostmi a prostředky. Měli přístup k textům pro dosažení zásvětí a bez váhání si je nechávali zaznamenávat na stěny svých hrobek. Znali patřičné řemeslnické postupy, a pokud nebyli sami dostatečně zruční, požádali o pomoc kolegy, popřípadě si poradili jinak - výsledkem jsou hrobky velmi odlišné úrovně.

Část majetku věnovali na pohřební vyoavu, a to buď přímo, nebo tak, že nechali zhotovit speciální kusy vyoavy. Zbylý majetek se dělil mezi dědice, ovšem jediné v případě, že řádně plnili povinnosti vůči zesnulému. Společenská vrstva, kterou představují královští řemeslníci, měla patrně stejná práva jako všechno egyptské obyvatelstvo. Práva se netýkala jen smluv, dědictví, rozvodů apod., ale i soudního rámce. V případě drobných provinění a vnitřních sporů rozhodoval místní soud složený z mužů a vXjimečně i žen pracujících na pohřebišti a v složitějších případech vynášela rozhodnutí orákula místní sochy zbožštělého krále Amenhotepa I.

Náboženské kultury měly v tomto prostředí patrně stejný význam jako jinde, ale získávaly zde díky místnímu a profesnímu kontextu a původu řemeslníků, pracujících na stavbách a v dílnách, zvláštní lidovou podobu. Nejnápadněji se to projevilo v tom, že se tu setkáme s velkým množstvím kultů a svátků. Kromě Hathor a Meretseger, božstev vládnoucích na břehu mrtvých a thébském pahorku, Amenhotepa I. a jeho matky Ahmose Nefertari, ochraňujících vesnici, Ptaha, patrona řemeslníků, uctívali místní obyvatelé bohy z nejrůznějších krajů, a dokonce ze zahraničí. Tato božstva byla oslavována buď ze soukromých důvodů, nebo proto, že se jejich kult v té době šířil po celé zemi. Tyto kultury, k nimž musíme připočítat ještě kult mrtvých, kult předků a kult plodnosti, se vyznačovaly využíváním mnoha obrazných předmětů, jakými byly procesionální sošky a domácí oltáře, či dokonce posvátná zvířata, a projevovaly se i doma v každodenním životě. Podobně jako v medicíně zde hrála důležitou úlohu magie, zejména pokud šlo o pokání a plodnost. Všechno záviselo na dobré vůli bohů.

O profesionálních povinnostech těchto řemeslnických kruhů se dozvídáme nejen ze soudních spisů, ale i z nejrozmanitějších poznámek porůznu zanesených do deníku pohřebiště, ze zpráv, korespondence a stél slepých, na nichž slepci prosí bohyni, aby jim vrátila zrak výměnou za upřímné pokání. Všechny tyto prameny nám pomáhají načrtnout poměrně věrný obraz jejich chování. Jeden pisatel si stěžuje na špatnou povahu, sobectví a lakotu adresáta, kterému napsal následující řádky:

"Co jiného než naprostou ješitost znamená tvé chování. K tvému uchu nedoléhají žádná slova. Nejsi lidská bytost. Neděláš své ženě děti jako tví bližní. Další vzkaz: jsi velmi, velmi bohatý, a nikomu nic nedáváš, atd." (J. Černý, *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period*, Le Caire, 1973. s. 212-213).

Představený pracovní čety Paneb odhaluje četné zlé činy člověka, který zastával místo, po kterém on rovněž toužil. Pranýřuje zkorumpovanost vezíra, znesvěcení svatých a hrobek, zneuctění mnohých žen ve vesnici, násilnosti na spolupracovnících, krádeže a zpronevěry, křivopřísežnictví a vyhrožování smrtí.

Nicméně setkáme se i s jinými pocity, než je nenávisť a chtivost, například s přátelstvím:

"Co se stalo? Jaké křivdy jsem se na tobě dopustil? Nejsem tvůj starý přítel, se kterým jsem jedl chléb? [...] Co mám dělat? Napiš mi, jaké křivdy jsem se na tobě dopustil, a pošli mi zprávu po policistovi Besovi. A pokud ne, napiš mi stejně, ať to budou zprávy dobré či špatné. Ach, (?) jsou to ale zlé časy! Nebudu po tobě nic chtít. [Pro člověka] je příjemné být s druhem, se kterým jedl chléb. Je dobré (mít) některé [věci] nové, (ale) je dobré (mít) starého přítele od stolu. Až dostaneš můj dopis, napiš (mi), jak si na tom se zdravím, a pošli mi zprávu po policistovi Besovi. Dej mi vědět, jaký je tvůj [zdravotní] stav dnes! Nenech mi vzkázat, abych nevstupoval do tvého domu, abych se nepohyboval mezi jeho zdmi a abych opustil město!" (J. Černý a G. Posener, *Papyrus hiératique de Deir el-Médineh*!, Le Caire, 1978, s. 16)

Písař Butehaiamon vyznává lásku své zesnulé manželce na ostrakon, který jí nejspíš vložil do hrobu, aby s ní tak zůstal v kontaktu:

"Ó, ctihodná Usirova rakvi, Amonova pěvkyně Achta, jež v tobě spočívá! Vyslechni mě a předej (tento) vzkaz. Zeptej se jí, jelikožsijí blízko: "Jak se máš? Kde jsi?" Řekni jí: "Jaká bolest, že Achta již nežije!" To říká tvůj bratr a přítel. Jaká bolest, tvé krásy nebylo rovno. Nedalo se na tobě najít nic ošklivého. Stále (tě) volám, odpověz (tomu, kdo) tě (volá)." (D. Valbelle, *La vie dans l'Egypte Ancienne*, Paris, 1988, s. 96).

Umělecké vyjádření

Jestliže si řemeslníci z Dér el-Medíny uvědomovali, že někdy vytvořili umělecká díla, například při výzdobě hrobky Sethiho I., nikdy to jasně nevyjádřili a ani králové nejsou o nic sdílnější, pokud jde o vymezení pojmu umění. Největší důležitost přikládali zadávaným objednávkám. Občas se vměšovali i do vyočru materiálů. Rádi se dostavovali na místo stavby a sledovali, jak pokračují práce. Odměňovali řemeslníky a stavební mistry, ale jejich nadání posuzovali z hlediska zručnosti, popřípadě lásky k sobě, tj. faraonovi. Krom toho byla velkolepost monumentů pouze důkazem zbožné úcty k bohům.

Přesto se faraoni v tomto ohledu nemylili. Když některého řemeslníka povýšili, pověřili ho úkolem, na kterém jim obzvlášť záleželo, či mu udělili významnější společenské postavení, učinili z něj umělce, aniž by slovo samo existovalo. Anonymita většiny děl přispívá k tomu, že se v těchto stavbách, kde je celkový výsledek důležitější než jednotlivé detaily, stírá individuální

umělecký výraz. Autorům se přesto někdy podařilo zanechat na památnících svůj podpis nebo se o svém výtvaru zmínit jinde. Avšak nejčastěji se na uměleckých dílech setkáme s podpisem zadavatele a jen vzácně se jménem umělce či řemeslníka. Víme ovšem, že Egypťané přikládali jménu, jediné záruce posmrtného života, velkou důležitost.

Máme zde tedy pozoruhodnou společenskou konstantu, kdy tvůrce ustupuje do pozadí ve prospěch svého zaměstnavatele. Umění však nebylo ani výsadním privilegiem bohů, ani královským monopolem. Nejen že se umělecká díla již od nejstarších dob tvořila pro soukromé zákazníky, ale jejich výroba byla všeobecně rozšířena i mezi prostým obyvatelstvem. Každý vyráběl pro sebe a pro své blízké různé předměty, kytice, náhrdelníky a sošky. Toto právo měli všichni, od těch nejprostších až po ty nejbohatší. Setkáváme se zde tedy s následujícím paradoxem: Umění je v Egyptě jedním z nejběžnějších vyjádření v každodenním životě, ale jména ve své době uznávaných autorů uměleckých děl se nám až na vXjimky nedochovala.

Tento dojem je patrně ještě posílen nedostatečností pramenů, jež máme k dispozici. Víme totiž přinejmenším o jednom umělci, který žil na amarnském dvoře jako jeden z nejvyšších královských hodnostářů. Sochař Thutmose vlastnil přímo uprostřed města velkou vilu, která sousedila s jeho dílnou. Právě tam se našly mimořádné portréty, jež výrazně přispěly k proslulosti tohoto podivuhodného období. Ani tyto sochy nebyly sice stejně jako všechny ostatní ze všech období podepsané, ale není pochyb, že věhlas jejich autora přesáhl hranice Amarny. Jeho sochy totiž víc než jakékoli jiné prozrazují osobnost tvůrce i modelu. Egyptské umění se několikrát za své dějiny pokoušelo jemně a zároveň intenzivně zachytit charakter jednotlivce a sochaři mohli při těchto příležitostech povolit uzdu své vnímavosti. Tyto humanistické varianty faraonské ideologie, odrážející se v dobových literárních dílech, měly jistě za následek to, že se umělci chovali spíše podle našich dnešních představ než podle tehdy platných konvencí.

Bibliografie

- ALLAM, S.: *Das Verfahrensrecht in der altägyptischen Arbeitersiedlung von Deir el-Medineh*, Tiibingen 1973.
- BOGOSLOVSKY, E. S.: "Hundred Egyptian Draughtsmen", *Zeitschrift für Ägyptische Sprache*, 107, 1980, s. 89-116.
- BORCHARDT, L. - RICKE, H.: *Die Wohnhäuser in Tell el-Amarna*, 1980.

- BRUYERE, B.: "Rapport sur les fouilles de Deir el-Médineh ", *FIFAO VI*, II/2, III/3, IV /3, V /2, VI/2, VIV2, VIII/3, X/I, XIV, XV, XVI, XX, XXI et XXVI, 1924-1953.
- ČERNÝ, J.: „A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period", *Bulletin d'Egyptologie* 50, 1973
- "Papyrus Salt 124 (BM 10055)", *Journal of Egyptian Archaeology* 15, 1929, s. 243-258.
- "The Valley of the Kings", *Bulletin d'Egyptologie* 61, 1973.
- CHARTIER-RAYMOND, M.: "Notes sur Maghara (Sinai)", *CRIPEL* 10, 1988, s. 1322.
- DAVIS, W.: „Artists and Patrons in Predynastic and Early Dynastic Egypt", *Studien zur Altägyptischen Kultur* 10, 1983, s. 119-139.
- DRENKHAN, R.: "Die Handwerker und ihre Tätigkeiten im alten Ägypten", *Ägyptologische Abhandlungen* 31, 1976.
- GARDINER, A. H.: *Ancient Egyptian Onomastica*, Oxford 1947.
- HAYES, W. C.: *Ostraca and Name Stones from the Tomb of Senenmut (no. 71) at Thebes*, New York, 1942.
- „A Selection of Thutmoside Ostraca from Der el-Bahari", *Journal of Egyptian Archaeology* 46, 1960, s. 29-52.
- JAMES, T. G. H.: *The Hekanakhte-Papers and Early-Middle-Kingdom Documents*, Oxford 1962, s. 85-86.
- KEMP, B. J.: *Amarna Reports*, I-IV, London 1984-1987.
- MIDANT-REYNES, B.: "Contribution à l'étude de la société prédynastique: le cas du couteau 'ripple-ware', *Studien zur Altägyptischen Kultur* 14, 1987, s. 185-224.
- PETRIE, W. M. E.: *Kahun, Gurob und Hawara*, 1890 .
- ROCCATI, A.: *La littérature historique sous l'Ancien Empire*, Paris 1982.
- SALEH, Abd el-Aziz: "Excavations around Mycerinus Pyramid Complex", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 30, 1974, s. 131-154.
- SCHIAPARELLI, E.: *La tomba intatta dell'architetto Cha nella necropoli di Tebe*, Torino 1927.
- SIMPSON, W. K.: *Papyrus Reisner I*, Boston 1962: II, 1965; III, 1969; IV, 1986.
- SMITH, W. S.: *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*, Oxford 1946.
- STADELMAN, R.: *Syrisch-Palästinensische Gottheiten in Ägypten*, Leyden 1967.
- STEINMANN, F.: "Untersuchungen zu den in der handwerklich-künstlerischen Produktion beschäftigten Personen und Berufsgruppen des Neuen Reichs", *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Literatur* 107, 1980, s. 137-157; 109, 1982, s. 66-72, 149-156.
- VALBELLE, D.: „Les ouvriers de la Tombe', Deir el-Médineh à l'époque ramesside", *Bulletin d'Egyptologie* 96, 1985. -
- La vie dans l'Égypte Ancienne*, Paris 1988.
- VENTURA, R.: *Living in a City of the Dead*, Göttingen 1986.
- VERCOUTIER, J.: "The Gold of Kush, Two Gold Washing Stations at Faras East", *Kush*, 7, 1959, s. 120-153.
- WILSON, J. A.: "The Artist of the Egyptian Old Kingdom", *Journal of Near Eastern Studies* 6, 1947, s. 231-249.

Písař

Alessandro Roccati

"Je někdo takový jako Hardžedef? Je snad druhý Imhotep? Není mezi námi žádný takový jako Nefertej nebo Chetej, nejpřednější ze všech! Připomeňme jméno Ptahemdžehutiho nebo Chacheperresenebal Je snad druhý Ptahhotep, vyrovná se někdo Kairesovi?" (Papyrus Chester-Beatty IV vs 3,5; přel. B. Vachala).

Takto začíná slavná pasáž obsahující výčet písařů. Mohli bychom říci, že se jedná o písaře klasiky, neboť všichni žili řadu století předtím, než vznikla skladba, která je připomíná (ta je snad z 13. stol. př. Kr.) a V)jadřovali se starobylým jazykem, o poznání odlišným od novoegyptštiny, která jej později vystřídala. Neznámý autor citovaného úryvku tento seznam sepsal především proto, aby zdůraznil, že písmo je trvalejší než kámen, z něhož byly zbudovány pyramidy, a že dokonce ten, kdo písmo ovládá, je ve větším bezpečí než mumie uzavřené v okázalých hrobkách.

Tento názor byl rozšířen v poslední čtvrtině 2. tisíciletí př. Kr., kdy vytržbená palácová kultura dosáhla svého vrcholu, ale mnoho indicií naznačuje, že tomu tak nebylo vždy. Především si musíme položit otázku, kdo byli oni zmiňovaní slavní autoři, jimž jsou ve většině případů přisuzována skutečně dochovaná díla. Například Hardžedef byl Chufuův syn, jenž se nikdy nedostal na trůn. Je ovšem údajným autorem naučení, které se zjevně hojně četlo v ramessovských dobách i později, takže se dochovaly jeho zlomky, jež nám dovolují učinit si o něm určitou představu. Naopak nic se nedochovalo od Imhotepa, vezíra faraona Necericheta-Džosera ze 3. dynastie, pohřbeného ve vůbec první (stupňovité) pyramidě v Sakkáře. Imhotepova skvělá pověst jako architekta, učenice a lékaře (Řekové jej dokonce díky jeho proslulosti přirovnávali k Asklépiovi) byla zvláště ke konci faraonského období tak rozšířená, že uctívání jeho osoby v Egyptě do té míry zlidovělo, až se stal jakýmsi předobrazem křesťanského světce.

Ostatně, v proroctví o 12. dynastii připisovaném Nefertejovi, jasnovidnému mágu ze starodávných časů, se samotnému faraonu Snofruovi, otci Chufua a zakladateli 4. dynastie, přisuzuje na tu dobu neobvyklá schopnost psát a vlastnoručně zaznamenávat Nefertejova slova. Chetejovi, který žil na počátku 12. dynastie, je zase připisován slavný výčet povolání (takzvaná *Satira na povolání*, k níž se ještě vrátíme později), jehož hlavním cílem bylo zesměšnit veškeré lidské činnosti v porovnání s důležitostí písarské dráhy. A přesto v Ptahhotepově *Naučení*, snad nejslavnějším a nejrozšířenějším textu, spadajícím do období 5. dynastie a od 12. dynastie jako celek přebíraném do různých rukopisů, není o písáři ani jediná zmínka.

Nebude nám to však připadat tak paradoxní, pokud si uvědomíme, že v Egyptě, který byl v 3. tisíciletí př. Kr. teokratickým státem označovaným jako memfidská monarchie či věk pyramid, lidé pocítovali mnohem větší potřebu číst než psát. Jinými slovy, existovaly různé úrovně psaní, a mezi nimi se úroveň "spisovatele" či skladatele textů jeví jako zcela druhořadá, pokud vůbec existovala. Po celé 3. tisíciletí byla na prvním místě činnost písáře jako tvůrce, vynálezce a zdokonalovatele písma. Když odhlédneme od využití písářů při administrativních úkonech, pro vedení účtů, jež nevyžadovalo příliš vysokou odbornost, kompetence písáře spočívala v jeho schopnosti tvořit nejen text skladby, ale také grafické znázornění, které jej vyznačovalo. V Textech pyramid se praví o faraonovi, že "je písárem božského svitku: říká, co je [9. čte] a uvádí v život, co není [9. píše]" (1146 c). Zacházení s písmem, zvláště v náboženském textu - a právě takových textů bylo v 3. tisíciletí př. Kr. sepsáno nejvíce, když pomineme administrativní seznamy, dopisy a dekryty - nevyžadovalo jen jazykovou kompetenci, ale také znalost systému znaků a symbolů, jež se mohly v textu objevit.

Z lingvistického hlediska byl písař především někdo, kdo dokázal převést jazykový "chaos" do jednotného textu. Ve 3. tisíciletí př. Kr. bylo písmo věrným odrazem skutečnosti, a to nejen v grafických symbolech (hieroglyfech), ale i ve slovech, jež byla písmem zachycována. Vše, co bylo zapsáno, nutně odpovídalo něčemu skutečnému; v opačném případě pouhá formulace stačila k uskutečnění tvůrčího aktu. V tom se psaní shodovalo s oficiálním státním jazykem (či spíše jazykem chrámovým, neboť právě z chrámů se jazyk šířil), který byl považován za jediný "pravý" a uznaný nástroj komunikace. Ve srovnání s ním byly všechny ostatní jazyky, jimiž se hovořilo na poměrně rozsáhlém a jistě ne příliš homogenním území zavlažovaném Nilem, považovány za "nízké" a podřadné stejně jako jazyky jiných civilizací, jež byly úmyslně ignorovány. V Egyptě nevznikla podobná potřeba jako například v Mezopotámii, totiž nahradit prapůvodní jazyk odlišným jazykem psané kultury, a s tím související nutnost tyto dvě verze vzájemně propojit. Můžeme se dokonce domnívat, že v Egyptě byly změny v prostoru stejně jako změny v čase potlačovány jako "neodpovídající pravdě". Ovládat písmo zde tudíž znamenalo ovládat jediný jazyk, který tvořil nerozlučnou jednotu s písmem.

Jazyk a písmo, takto propojeny, byly podřízeny rituálním požadavkům vyplývajícím jak z jejich náboženského využití, tak i z tabu spojených s hodnotami a funkcemi významů přisuzovaných grafickým symbolům. Neznámý autor Textů pyramid, které se ve svém uspořádání liší soubor od souboru, se v tomto světle jeví jako skutečný vědec. Byl veden nutností nalézt řešení rituálních i jazykových problémů a v tomto úsilí nemálo povznesl vědomost o písmu jakožto výtěžku fonetických i sémantických obsahů jazyka, jenž se do něj promítá. Například v Tetiho pyramidě se písař rozhodl oprostit všechny znaky spojené s živými bytostmi od grafických symbolů a pozměnit proto psaní slov, ale jen tak, aby zůstala dostatečně srozumitelná. Jinde se ve snaze o přesnější specifikaci fonetického obsahu složitých znaků, které jako celek tvořily jedno slovo, často připojovaly nejružnější "fonetické doplňky", aby se předešlo jakýmkoli pochybnostem. Prostřednictvím podobných zkušeností písmo v následujícím tisíciletí vyzrálo v grafický nástroj, který byl schopen stát se skutečně "nositelem poselství", tedy zdokonaleným nástrojem komunikace.

Ve 3. tisíciletí př. Kr. se implicitně předpokládalo, že péče věnovaná psaní textů v sobě zahrnuje i neméně důležitou péči o čtení. Základem takového čtení, jež nebylo ve skutečnosti určeno pro posluchače či adresáty, byla jeho rituální hodnota. Ten, kdo jím byl pověřen, měl zvláštní označení, které se doslovně překládá jako "nositel rituálního svitku" a obecně pak "ritualista" či "kněz předčítatel" (*cheri-heb*). Byl hlavní postavou za okolností, jež vyžadovaly přednes posvátných textů (jakými byly ostatně i samotné Texty pyramid), a vylučným vykonavatelem této funkce, přičemž jeho vylučnost vyplývala

z jeho schopnosti vyhnout se nebezpečím a souvisejícím škodlivým účinkům psaného textu, ať už na úrovni grafické nebo lingvistické.

Kvalifikace "kněze předčitatele" samozřejmě předpokládá i kompetenci "písaře", ale je jí nadřazena svou rituální funkcí. V životopise muže jménem Ptahuaš (5. dynastie, kolem 2400 př. Kr.) je zmíněn "představený lékařů", který je rovněž "knězem předčitelem". Naproti tomu v případě "představeného lékařů" Nianchsachmeta, který je znám díky zádušní svatyni, kde je přepsán výnos faraona Sahurea, jímž mu zmíněnou svatyni věnuje, není v žádné souvislosti použit titul "písař", i když je jasné, že byl písma znalý. Totéž můžeme říci o Venim, dalším "knězi předčiteli", který dosáhl nejvyšších hodností a byl pověřen sepsáním protokolu v soudním procesu tyKajíCím se faraonova harému: ani on nikde nezduřazuje svou kvalifikaci "písaře". Zjevně tedy musíme předpokládat, že podobný administrativní titul sám o sobě neznamenal příslušnost k nejvyššímu stavu, ani nezahrnoval všechny osoby, jež ovládaly a používaly písmo. Je to patrné i z náhrobních "textů obracejících se k živým", vyskytujících se až po římskou dobu: "každý čistý kněz, každý písař, každý učenec, [...] každý znalec hieroglyfů".

Rovněž v Biově hrobce, která se nachází nedaleko Venisovy pyramidy, se rozlišuje mezi *písařem*, jenž bude čist nápis, a mezi jeho kvalifikací *kněze předči ta tele*, jež mu umožní vyjádřit vděčnost: "kterýkoli písař projde kolem mé hrobky a přečte tento nápis [na vstupním architrávu], budu jeho přímluvcem před tribunálem velikého boha, neboť já jsem kněz předčitel, způsobilý a pravý". Za výrazy "kněz předčitel, způsobilý" (*cheri-heb iker*) bychom zřejmě mohli dosadit spojení "schopný písař, (který se naVíc vyzná v rituálech)" (Isiho hrobka v Sakkáre, nedaleko hrobky Biovy), jež dovoluje svému nositeli nazývat se po smrti "schopným duchem", odlišným od běžných mrtvých, takjako se písař už za života lišil od obyčejných lidí. Stojí za zmínku, že všichni velitelé výprav pohřbení v nekropoli v Kubbit el-Hawě u Asuánu měli hodnost "kněze předčitatele", zatímco titul "písař" se v jejich nápisích neobjevuje. Nicméně úřední nápisy, v období 6. dynastie stále častěji vyrývané výpravami v těžebních oblastech a obsahující záznamy o složení pracovních skupin, dokládají stálou přítomnost písařů, kteří byli dozajista pověřeni administrativou. Můžeme z toho usuzovat, že úkoly plněné expedicemi z Elefantiny (Asuánu) i povinnosti dalších vůdců výprav vyžadovaly zvláštní obřadní (a magické?) znalosti, jež se lišily od prostých administrativních úkonů (Roccati, 1982, *passim*).

Tradice uchovala z hodnosti "kněze předčitatele" především jeho úlohu "mága", a právě tímto výrazem bude také titul na konci 2 tisíciletí př. Kr., v ramessovské době, přeložen do babylonštiny (*asipu*: viz Edel: 1976). Slavná je například postava mága Džediho, který byl se vši pravděpodobností "knězem předčitelem" a který je životnou postavou jedné barvitě líčené povídky

z Papyru Westcar. Džedi je v příběhu označen jako člověk "nízký" (*nedžes*), s kvalifikací v hospodářsko-společenské třídě, jež vymezuje skromné podmínky osoby bez vlastních prostředků obživy. Přesto je Džedi muž "výiměčně statný a ve sto deseti letech ještě denně sní pět set chlebů, hovězí kýtu a vypije sto korbelů piva. Žije v ústraní v jedné vesnici, dokud ho nezavolají ke dvoru samotného prince Hardžedefa, aby svými divy pobavil despotického Chufua, vyhlášeného stavitele Velké pyramidy. Když se naloďuje k cestě do paláce, požaduje kromě člunu pro své děti také jedno plavidlo pro knihy. Zcela mimo tuto nadsazenou atmosféru, jež opřádá mága Džediho bájemi stejně jako již dříve zmiňovaného Neferteje, jsme získali skutečné údaje o náčiní používaném dalším jejích kolegou, který byl téměř současníkem citovaného příběhu. V hrobce ze 17. století př. Kr., na místě, kde později vyrostlo velkolepé Ramesseum, byla nalezena skříňka obsahující řadu svitků, jež se měly proslavit jako "papyry z Ramessea". Byl mezi nimi i svitek popsáný z jedné strany příběhem o Sinuhetovi a z druhé *Povídkou o výmluvném venkovanovi*; dále zde jsou sepsány rituály, chvalozpěvy, a také tucet souborů magických formulí, zčásti známých i z jiných zdrojů. Kromě písemností se uvnitř našly i některé předměty, například čtyři magické hůlky, Usirův amulet, figurka opice a zamaskovaná žena držící dva hady, pravděpodobně zaměstnávaná během veřejných představení (Gardiner, 1955).

K titulu "kněz předčítatel" přistupoval ještě další, který se z původního významu "dohližitel" (*cheri-tep*) změnil na "mág", a v tomto smyslu byl přejat i do Bible (tzv. *hartummim* Starého zákona: viz Gardiner, 1938). Džauova hrobka v Abydu (konec 6. dynastie, kolem 2200 př. Kr.) nám pomůže rozlišit různé úrovně znalosti a užití písma. Džau byl písář božských svitků, představený písářů královských dokumentů, kněz předčítatel a "dohližitel" (*cheri-tep*). Je pravděpodobné, že první dva tituly se vztahovaly ke schopnosti používat hieroglyfické (ikonické, posvátné) a hieratické (neikonické, užitkové) písmo, zatímco být "knězem předčítatelem" a "dohližitelem" se odvozovalo od zvládnutí hlavní kvalifikace a opravňovalo Džaua k rituálnímu užívání hieroglyfických textů. V hrobce z téhož období, jež patřila Chentikaovi a nachází se v Memfidě, se výslovně připomíná "tento tajný [neboli "vyhrazený"] spis o hieroglyfech [náležející k] umění kněze předčitatele", "jenž byl vyškolen ve všech knihách domu božských svitků [knihovny hieroglyfických textů]".

Je zjevné, že když se hodnostář Kaaper, který žil za 5. dynastie (kolem 2400 př. Kr.) honosí různými tituly náležejícími k jeho pozici písáře ("písář státní správy, písář pastviny strakatých krav, písář oddělení dokumentů [archivu?], inspektor státních písářů, písář státních dokumentů, písář královských výprav [do různých zemí]"), dává tak pouze najevo svou schopnost používat hieratické písmo. Jedině jeho prostřednictvím byly v období Staré říše vedeny účetní knihy. Vynikající příkladem je důležitý archiv z období

faraona Isesiho (5. dynastie) nalezený v Abúsíru. Tento archiv přinesl důkaz o existenci velkého počtu písařů rozdělených do hierarchií po vzoru dalších, i méně významných úseků státní správy, na základě vysoké specializace: kromě schopnosti psát byla velmi důležitá také znalost počtů. Nesmíme zapomínat, že mezi těmito písaři byli pravděpodobně i tací, kteří měli na starosti hospodaření, kteří byli pověřeni zaznamenáváním výnosů, tříděním výrobků či přerozdělováním zdrojů. V tomto období byli písaři zřejmě také přidělováni do služby k hodnostářům a kněžím, od nichž se možná praktické používání písma nutně nevyžadovalo. Svědčí o tom výrok z Textů rakví (I 14 b-c): "povstávají pro tebe hodnostáři [soudci] a chvějí se před tebou

jejich písaři klečí na jejich rohožích před tvými zraky". V Textech pyramid (490-491) je rovněž popsána činnost podřízeného písaře: "otvírá svá [úřední] pouzdra s papyry, láme pečeti na svých dekretech, pečeti papyrové svitky, vysílá své neúnavné posly". Podobné počínání je zachyceno rovněž v Textech rakví ve formuli (992) určené tomu, kdo se má "stát archivářem Thovtovým a otevřít jeho nádobu s dokumenty: Otvírám to, co je pod ním [v jeho pravomoci], rozbívám hliněnou pečeť na jeho spisech, otvírám nádobu s božími dokumenty, podávám mu papyrové svitky" (Schott, 1954).

Zdá se, že tituly uvedené v papyrech z Abúsíru se týkají výhradně potřeb dokumentace a administrativního využití hieratického písma, což svědčí o tom, jak bylo toto písmo rozšířeno v administrativním aparátu, a to podle tradice, kterou můžeme hledat již v počátcích faraonského státu (Posener-Kriéger, 1976). Jistou proměnlivost povinností v rámci státní správy odhalují nápisy v hrobkách rozsáhlé memfidské nekropole, kde sídlili účetní centralizovaného státu Uunker, Gíza).

Rozlišuje se zde nicméně mezi "písařem archivu" a "písařem archivu božských svitků", tedy svitků s jiným obsahem, sepsaných pravděpodobně v hieroglyfech příslušným "písařem božského svitku", to jest písařem hieroglyfů. Představenou "archivu božských svitků" byla bohyně Sešat. Spojení této bohyně se starobylým významem hieroglyfů dobře dokládá scéna z chrámu Sethiho I. v Abydu, zachycující akt "sepsání faraonova osudu", kde jsou Sešatě přisouzena následující slova: "moje ruka sepisuje jeho dlouhou existenci, jako to, co vychází z úst [boha] Rea [písmo a slovo jsou tedy jedno a totéž]; štětce [jsou] věčnost, inkoust [je] čas, kalamář [jsou] nesčetná výročí".

Držitelem zmiňovaných funkcí byl například Džatej, "vrchní strážce tajemství [tajného písma archivu] božských slov [hieroglyfů]", nebo Tej, "strážce tajemství skrytých slov [převzatých z] božských slov [hieroglyfů]", a další "písaři božského svitku" - Nefer, Ptahuaš, Kaenre, Ptahhotep. Ti všichni byli zároveň i "kněží předčitatelé", žili v období 5. dynastie (cca 2400 až 2300 př. Kr.) a byli předchůdci kněží předčitatelů zmiňovaných v předchozím textu.

Víceúčelovost instituce písaře se přirozeně odrážela i ve výsadách vlastního ochranného božstva, které představovalo nezbytné společenské zastoupení v božském světě. Měsíční bůh Thovt v sobě zahrnuje vše, co se vztahuje k intelektuální sféře: je tvůrcem jazyků i písma, především v jeho hieroglyfické podobě (*medu-necer*, "boží slova"), ale též v podobě hieratické (*medat*, „[písmo] papyru“), a také všeho, co se v jazyce a v písmu odráží, tedy i vědy či magie, a naVíc hodnotí, jichž je možno dosáhnout prostřednictvím vědění. V Pozdní době sloužila podoba paviána, Thovtova posvátného zVÍřete, k V)jádrění slova "písař". Thovt je písařem bohů a "knězem předčitatelem", autorem knih (především magických), ale zastává také hodnost božského vezíra, a tyto jeho funkce charakteristickým způsobem vystupují na povrch v důležitém příběhu z ramessovské doby, jenž líčí epizody z mýtu „O Horovi a Sutechovi“, a projeVl~í se jeho zahrnutím do scény vážení srdce v *Knize mrtvých*. Typově je Thovt srovnáván s Ptahem, starověkým ochráncem řemeslníků a umělců, kteří v tehdejších státním uspořádání tvořili nezbytný prvek a stejně jako písaři se odlišovali od masy výrobců představující většinu populace. Od Thovta může svou funkci ochránce písma odvozovat i thébský bůh Chonsu, neboť i on je měsíčním bohem.

Význam písařů ve Staré říši vedl i ke vzniku příslušné ikonografie, jak na reliéfech, tak v sochařství (sedící písař), a jedná se o jediné ušlechtilé zobrazení určitého povolání, jaké můžeme v 3. tisíciletí př. Kr. zaznamenat. Písař je zachycován sedící na zemi, se zkříženýma nohama, vzpřímeným trupem, se svítkem papyru v klíně, někdy i se štětečkem v pravé ruce. Spolu s jistým náznakem otylosti vše nasvědčuje důležitosti této funkce a ukazuje písaře jako někoho, kdo píše inkoustem po papyrech, tedy nikoli jako teoretika písma, kterým byl zřejmě spíše "kněz předčítatel", ani jako tvůrce pečlivě rytých nápisů. Přesto máme doklady o písařích, kteří ozdobili nápisy hrobku "otce a jeho milované ženy"; v jednom případě nápisy "provedl manžel, písař královských dokumentů", což zjevně obnášelo znalost hieratického i hieroglyfického písma.

Jedním z úkolů písaře bylo přirozeně také sloužit jako tlumočník vytesaných slov pro většinu těch, kteří neuměli číst (ani psát). U vchodu do celé řady hrobek z konce Staré říše můžeme číst následující text: "je miláčkem boha, [a] Usira Prvního ze Západních a Usira pána Busiridy: každý písař, který [toto nahlas] přečte, každý člověk, který [to] vyslechne, každý čistý kněz, který si povšímně [neboli přečte v myslí], [necht' přitom] prosloVÍ: „Senetites, ospravedlněná, chval Usira a veleb Anupa, jenž přebývá na svém vrcholku, Pán pohřebiště“ (Káhira CG 20017).

To znamená, že písmo už nebylo cílem samo o sobě a nebylo úzce svázáno s vůlí pisatele, ale měnilo se v produkt zaměřený k adresátovi. Je to důkaz, že prudké změny, jež s sebou přineslo období Střední říše, se začaly

projevovat již ke konci 3. tisíciletí, a pak především v průběhu 2. tisíciletí př. Kr. Vzdělaná a zámožná vrstva se natolik rozrostla, že si mohla dovolit školní vzdělání. Používání písma a knih získalo na oblibě a vzrostl i význam kopistů. Společenská smetánka měla nyní ve zvyku brát si s sebou na onen svět, tak trochu jako proviant, sarkofágy zcela pokryté texty, jejichž četba či recitace měla pomoci zemřelému, který byl takto doslova ukryt v kouzelné truhle.

Důkladná péče však nebyla věnována jen sepisování a uchovávání náboženských textů. Panovníkův dvůr podporoval vznik "zábavné", ale zároveň i důvtipné literatury a z paláce vyšel popud k písemnému zachycení různých příběhů a průpovědí, jehož se autoři zhostili s nemalou stylistickou zručností. Z roviny "vynálezce písma" se tedy písař přesunul do roviny "vynálezce textů". Texty nyní získávaly pevnou podobu kodifikovanou v písmu. Papyrus Prisse obsahující úplný text Ptahhotepových *Naučení* nebo Papyrus z Ermitáže s *Příběhem trosečníka*, snad vůbec nejstarším dochovaným literárním rukopisem, přináší v závěru poznámku, že byly opsány podle toho, co bylo "nalezeno v písmu", neboli na jiném papyru. Texty tedy již nebyly zaznamenávány jen podle paměti, jak bylo zřejmě až do té doby zvykem.

Od této chvíle začalo textů přibývat a nevzrůstalo jen jejich množství, ale i jejich rozmanitost. Vznikaly vědecké příručky (o medicíně, geometrii, astronomii, teologii atd.), svitky s ilustracemi (místopisné mapy, hry, ilustrace s náboženskou, satirickou či humoristickou tematikou). Není pochyb, že nejpozději od 2. tisíciletí př. Kr. se písmo stalo zásadním nástrojem pro vědecké zkoumání, ať už v oblasti teologie, nebo takzvaných "exaktních věd". Písmo stále častěji doplňovalo ústní předávání znalostí a umožňovalo využívat metody bádání a shromažďování údajů, které by jinak nebyly možné (Derchain, 1988). Ve skříňce pocházející z areálu Ramessea byl kromě již zmiňovaných dokumentů nalezen také jeden papyrus, který můžeme označit za prvního zástupce významného žánru hojně zastoupeného od dob Nové říše až po Pozdní dobu, takzvaný *Onomastikon z Ramessea*. Jedná se o primitivní slovník, který však není výčtem slov, ale seznamem věcí či referentů, jimž slova odpovídají, uskupených podle různých asociačních kritérií. Encyklopedický záměr dobře vystihuje snahu zdokonalit ovládnutí skutečnosti prostřednictvím jazykové formulace, jež má ve vztahu k realitě podrobnější moc.

Profese písaře je čím dál více žádaná, hlavně ve státní správě, avšak nyní se zaměřuje na souhrn dílčích aktivit, které staví písaře na roveň státních úředníků. Jestliže ve Staré říši byly příkazy z paláce uváděny v platnost ústně, za pomoci diplomatických zmocněnců ("poslů") vybavených rozhodovacími pravomocemi, později jsou záměry panovníka stále častěji formulovány v písemných sděleních, především proto, aby byla zajištěna věrohodnost sdělení předávaných ústně. Navíc se samozřejmě rozšiřuje i soukromá komunikace v písemné podobě. Ti, kdo vládnou písařským štětcem, se dělí do tak rozsá-

hlé hierarchické stupnice jako nikdy předtím a písarské umění se stává příznakem aktivit, jež mohou mít "ýlimečnou prestiž. Být hodnostářem či knězem nyní vyžaduje znalost písma. Připomíná to kamenný blok ve tvaru sarkofágu nyní umístěný v Avignonu, který podává definici písáře zcela protikladnou citovanému úryvku z Textů pyramid: "ať žije šťastně na zemi každý písář, každý úředník, každý kněz, každý učenec, jenž dokáže uchopit štětec [ke psaní], každý učenec, jenž umí číst". Písarské řemeslo samo o sobě nepřísluší k nejvyšší společenské třídě, ale zároveň není srovnatelné ani s úrovní řemeslníků. I když není nadáno samostatnými prostředky obživy, ale představuje pozici zaměstnance státní správy, dobová rétorika žádá, aby písarství na rozdíl od jiných srovnatelných činností nebylo nikomu podřízeno. Taková je alespoň teze propagandistického *Chetejova naučení*, zvaného též *Satira na povolání*. Chetej posílá svého syna do školy a snaží se mu vychválit profesi písáře ve srovnání s jinými povoláními. Vypočítává strastné i směšné aspekty dalších dvaceti činností. Zmiňuje ta nejnuznější povolání v rámci egyptské společnosti, a proto z toho implicitně vyvozujeme, že i pozice písáře se řadila k prostším společenským vrstvám. Písarské vzdělání je ale v každém případě předstupněm k další kariéře. Vždyť jako jediné umožňovalo získat skutečné školní vzdělání ("schopný písář, s šikovnými rukama, s čistými prsty"), zpočátku na Více poskytované pouze v hlavním městě. V *Satire na povolání* Chetej odvádí syna ze Síly do Memfidy. Učení na písáře na Více také vyžadovalo určitou zralost; systém písma byl hodně složitý, a tak je jen málo pravděpodobné, že by bylo možno s jeho výukou začít v ranějším věku (začínalo se snad ve věku kolem deseti let). Bylo proto nutné, aby rodiny kromě vztahu ke vzdělanosti měly také dostatečné prostředky k obživě: tyto nároky spojené s výsadami, které s sebou písarské vzdělání přinášelo, přispívaly k tomu, že se vzdělání udržovalo uvnitř téhož profesního okruhu.

Kromě písarského povolání jako takového nás nyní zajímá, jaké byly osobní a intelektuální vlastnosti člověka, jenž se mu věnoval. Viděli jsme, že někteří písáři se proslavili jako údajní autoři knih. Historické důkazy o existenci těchto domnělých osob nebo o skutečném autorství děl, která jsou jim přisuzována, však nejsou považovány za věrohodné. Jestliže bylo vyprávění přiřčeno nějaké historické postavě, pokud možno vážené, pak bylo cílem spíše dosáhnout větší realističnosti, a tedy i uvěřitelnosti příběhu, anebo vyšší účinnosti, zvláště pokud v něm byla obsažena morální ponaučení. Stojí ovšem za povšimnutí, že tito *autoři* ještě nejsou označováni jako "písáři", ale prestiž jim propůjčuje jejich urozený původ nebo vysoká funkce, jíž dosáhli. Teprve od Nové říše jsou známi autoři děl, kteří obvykle vykonávali písarské povolání (Ani, Amenemope, nositelé nejvyšších titulů, nebo třeba Amennacht, z jehož naučení byl do dnešní doby nalezen jen úvod). Je nicméně nápadné, že uvnitř tak anonymního společenství, jako bylo to egyptské ve

3. a 2. tisíciletí př. Kr., jsou přesně specifikovány osoby spojované nejdříve s kompozičními děly, a teprve později (v ramessovské době) také s jejich kodifikací a přenosem.

Vznikaly samozřejmě také soubory knih pořizované soukromými osobami, zatímco knihovna, chrámová či palácová, podobná té, o níž jsme se již zmínili, měla, stejně jako evropské knihovny až do období středověku, za úkol vědění uchovávat, nikoli šířit. Přesto se od 2. tisíciletí př. Kr. stále častěji objevuje postava nadšeného vzdělance a sběratele vzácných děl. Mnoho svědectví o tom přináší soukromé nápisy dochované v nekropolích. Často obsahují nejen vznešené stylistické obraty, ale i vědomé odkazy na uznávané skladby. Souhrn různých témat přináší stéla (Káhira CG 20538) vztyčená v Abydu pro Sehetepibre, který zemřel za vlády faraona Amenemheta III. (cca 1800 př. Kr.). Není příliš velká, tvarem připomíná komolý sloup a je ze všech čtyř stran pokryta nápisy. Biograficko-morální profil zesnulého je v podstatě převzat z pomníku vezíra Mentuhotepa (Káhira CG 20539), který byl zbudován v Abydu za vlády Senuseta I. (cca 1900 př. Kr.). Kromě toho tu nalezneme text, který popisuje U sirovy slavnosti - ten je společný i pro další náhrobní kameny nalezené na tomto místě. Objevným dokumentem je však literární skladba přepsaná na odvrácené straně stély. Není to tak dávno, co v ní Posener po rekonstrukci rozpoznal *Loajalistické naučení* (Posener, 1976). Sehetepibreova stéla přináší kratší verzi tohoto textu, která je ale jistě nejstarší z dochovaných kopií tohoto jedinečného politického traktátu z období 12. dynastie, jenž se v ramessovské době stal klasickým textem často opisovaným adepty písařského povolání. Originálnost Sehetepibreova pohřebního památníku spočívá především ve spojení různých děl, z nichž některá jsme schopni rozpoznat i dnes a jejichž kopie byly zjevně v jeho soukromém vlastnictví, i když se pravděpodobně stejně jako další jeho současníci omezil na citace knih s morálním či náboženským obsahem, které se hodily pro pohřební účely. Sehetepibre mezi svými početnými čestnými a profesními tituly neuvádí hodnost písaře ani kněze předčitatele; přitom byl vysokým úředníkem, intendantem a pokladníkem, takže musel být s písmem důkladně obeznámen. Jasně v něm tedy můžeme rozpoznat "čtenáře" a milovníka knih.

Vyořené děly použité k výzdobě Sehetepibreova náhrobního sloupu vy_ níká svým neobvyklým charakterem, nicméně jeho kontext se neliší od četných dalších souborů, které si zámožní lidé Střední říše s oblibou brali s sebou do hrobu. Říká se jim Texty rakví a byly pojmenovány podle toho, že se používaly k vnitřní výzdobě sarkofágu, v němž byla uložena mumie. Napodobují starodávné náboženské texty, jež od konce 5. dynastie pokrývaly stěny prostor v královských pyramidách Staré říše. Nicméně, zatímco Texty pyramid mají ještě zřetelně epigrafický charakter, v Textech rakví je zjevný vliv papyrů, z nichž byly pasáže převzaty. Jsou to tedy jakési knihy modliteb - předchůdci

Knih mrtvých - které si měl zesnulý číst jako posilu proti nástrahám záhrobí. Kromě tohoto utilitárního cíle existovala bezpochyby i spojitost takových textů se společenskou třídou obeznámenou s písmem, jejíž členové se mohli osobně podílet na vytvoření formulí v závislosti na tom, jaké knihy vlastnily místní chrámové knihovny nebo jaké dokumenty bylo možno získat odjinud. Dochovával se bezpočet formulí citovaných na sarkofázích uložených v této nekropoli, někdy i ve značné vzdálenosti od sebe, anebo pocházející z nejrozličnějších staletí, což dokazuje pozornou péči věnovanou uchovávání vzácného nábožensko-literárního materiálu. Byli i tačí, jako třeba Théban Buau žijící zhruba v polovině 12. dynastie, kteří včlenili mezi texty pro svůj sarkofág (T 9 C) úryvek z povídky, v tomto případě z příběhu "O pastýři a bohyni", jenž je zapsán na soudobém papýru spolu s dalšími čistě literárními texty. Tento sarkofág byl nalezen v jedné hrobce v oblasti Dér el-Bahrí v Thébách. Později si jej přisvojil jistý Mentuhotep, který však připojil své jméno pouze k vnější výzdobě. Podobný vzdělanecký vkus vykazuje od dob Nové říše rozsáhlý soubor hymnů, především na slunce, které se začlenily do dekorativních souborů pro zádušní kaple soukromých osob a významně doplňují naše znalosti získané z papýrů.

a konci 4. století př. Kr. si thébský kněz a písař jménem Nesmin, který zastával řadu funkcí, aniž by se však dostal na nejvyšší stupně hierarchie, vzal s sebou do hrobky po způsobu *Knih mrtvých*, nebo snad místo ní, různé knihy, jež mu, jak vyplývá z kolofonu, před smrtí patřily. Dosud jsou ovlivněny svým nábožensko-pohřebním určením, ale jsou jedinečné svým neobvyklým vymožením. Nejrozsáhlejší z těchto souborů, označený jako "tajná kniha pokladu, který nikdo neviděl" a známý jako Papyrus Bremner Rhind, je uchováván v Britském muzeu v Londýně. Obsahuje rozmanité spisy, např. *Chvalozpěvy na Esetu a Nethetu, Rituál svátku boha Sokara* či *Knihu o přemáhání Apopa*. Všechno jsou to kopie starších spisů pocházejících přinejmenším z dob Nové říše. Další dva papýry, oba palimpsesty původně obsahující démotické administrativní texty, přepisují rituály vztahující se ke "Krásnému svátku Údolí" a k "Uctívání Usira", dochované i v jiných dokumentech (Haykal, 1970). Zmíněný Nesmin byl snad otcem jiného Amonova písaře, Šepmina (VÍko jeho majestátního sarkofágu je skvělou součástí expozice Egyptského muzea v Turíně), a jeho postavení je výstižně vyjádřeno pohřební chvalořečí jednoho jeho kolegy, Haruennefera: "představený tajemství božích slov [hieroglyfů], odborník na každou skříňku [s papýry] domu života, [...] vrchní učitel kněžských synů [...], písař posvátných knih" (Habachi, 1971, 70).

Stávalo se, i když jen výjimečně, že si vzdělané osoby přály mít u sebe v posmrtném životě i díla, která neměla pohřební charakter a někdy ani duchovní hodnotu. V neporušené hrobce řemeslníka Sennedžema a jeho rodiny (13. stol. př. Kr.) v Dér el-Medíně byl nalezen velký *ostrakon* nyní uložený

v muzeu v Káhiře, na němž byla přepsána velká část *Povídky o Sinuhetovi*. O nalezení většiny literárních rukopisů nevíme vůbec nic, ale je pravděpodobné, že byly vyneseny z hrobek, jak tomu bylo třeba v případě anonymního majitele již dříve zmiňované skříňky pocházející z území Ramessea. V sajském období Papyrus Vandier vyprávěl o nešťastných příhodách mága Merirea a z druhé strany tohoto literárního textu byla zapsána *Knihy mrtvých*, díky níž se vlastně papyrus dochoval. V hrobce ve starobylé thébské čtvrti Dra Abú en-Naga si na konci Střední říše písař velkého harému Neferhotep vzal s sebou do hrobu účetní svitek objevený pak roku 1860 (Papyrus Bulaq 18). Předpokládá se, že ze stejné oblasti pochází i Papyrus Prisse, jeden z nejpečlivěji opatrovaných a nejlépe dochovaných literární textů, který přináší naučení od Ptahhotepa a pro Kagemniho.

Je skutečností, že nekropole starověkého Egypta a jejich hrobky plné nápisů se staly veřejným archivem, který bylo možno bezprostředně konzultovat. Tak se zrodila postava "hledače [vzácných] textů":

Začátek souboru o léčení nemocí, nalezený mezi starodávnými spisy ve skříňce u nohou boha Anupa v Letopoli v časech Jeho Veličenstva krále Hesepteje [z I. dynastie], ospravedlněného [...] Tehdy byl tento svitek vyzdvižen a opatřen pečeti písařem božích slov [hieroglyfů] a představeným způsobilých lékařů, kteří uspokojují boha; když byl svitek hotov, pak jeden sluha Atonův nabídl chléb, pivo, kadidlo plamenům, ve jménu Esety veliké, Harchentichteye, Chonsua, Thovta a bohů, kteří jsou v údech. (Luft, 1973).

Legenda nám uchovala vzpomínku na činy vzdělaného badatele a čtenáře těchto literárních pokladů v osobě prince Chamueseta, čtvrtého syna Ramesse II. a nejvyššího kněze boha Ptaha v Memfidě (13. stol. př. Kr.). Právě on měl na starosti obnovu pyramid, rekonstrukci Ptahova chrámu a dozajista i inventáře knihoven. Jemu bylo připisováno objevení 167. kapitoly *Knihy mrtvých* a jeho potomci ho uctívali jako slavného "mága" stejně jako legendárního Džediho z Papyru Westcar, ovšem s jistými povahovými rysy připomínajícími budoucího Fausta (Pieper, 1931).

Postavení kněze na nejvyšších stupních chrámové hierarchie jistě otvíralo Chamuesetovi a dalším jemu podobným osobám dveře k archivům, kde se ukrývaly velmi staré knihy, jimž porozumět vyžadovalo speciální přípravu. Podobné bádání se někdy odráží i ve způsobu výzdoby jejich vlastní hrobky, jako třeba v případě druhého Amonova kněze Pujemrea (za vlády Thutmose III. v 15. stol. př. Kr.), "představeného tajemství božských slov [hieroglyfů] v chrámu Amonově [v Karnaku] ", jehož hrobka je zaplněna učenými citáty ze spisů a ukázkami maleb Střední říše. Tito muži byli tak významnými osobnostmi své doby, že zastupují vzdělanost faraonského

světa a přispívají k vykreslení jeho obrazu možná Více než kterákoli jiná společenská kategorie.

"Dům života", neboli ta část chrámu, kde se konalo vyučování a kde se uchovávaly a opisovaly rukopisy, byl umístěn v blízkosti "domu knih". Zde byly čas od času zaznamenány objevy vzácných starobylých textů, byl ověřen jejich fyzický stav (pokud byl originál shledán jako poničený, byla připojena poznámka "nalezen poškozený"), a případně se přistoupilo také ke zhotovení kopií pro bohoslužby, nebo i k uzpůsobení starodávných textů novým potřebám, stejně jako se to dělalo při opravě budov. V jistém smyslu se tu tedy již rýsovaly základy filologické práce. V ramessovské době byl Ramessenacht, "vedoucí prací" (královský architekt) zároveň i "písařem božských svitků ulotťt~cb_ v domě života". Což znamená, že také architekti měli TřístUT? do chrámových archivů, podle jejichž předpisů měli postupovat při svých stavbách. Zdá se, že za vzorovou školu architektury byl považován "dům života" v Héliopoli (Gasse, 1981), zatímco Búbastis, Abydos a Sais byly v Pozdní době pokládány za nejlepší centra pro výuku medicíny (Habachi, 1971).

Písaři počtení jmenováním do instituce tak velkého významu, jako byl "dům života", byli tedy pověřováni i choulostivými výzkumy a přinejmenším v ramessovské době byli zvaní také k posouzení rituální vhodnosti materiálů, které přinášely výpravy, což byl úkol, který zastávali už kdysi "kněží předčitatelé":

Jeho výsost přikázala písaři z domu života Ramessešahabovi, královskému písaři Horimu, knězi chrámu boha Harmina a Esety v Koptu Vesermaatenachtovi, aby prozkoumali práce v Sídle pravdy [thébské nekropoli], v okolí *kamene-bekhen* [druh šedé žuly 1, když bylo zjištěno, že jsou velmi krásné a pomníky veliké a nádherné (Gardiner, 1938).

Vzdělanci, jimž se dostalo jisté proslulosti, nepocházeli jen ze vznešených rodů a nepatřili pouze k n~ivýšším třídám. Ukázkovým příkladem je kariéra Hapuova syna Amenhotepa, který nám zanechal stručný náčrt svého života, z nějž můžeme rovněž pochopit, jakými úseky života procházel a poté se formoval příslušník "vládnoucí vrstvy". Narodil se v Athribidě, pravděpodobně ještě za vlády Thutmose III. (zemřel kolem 1450 př. Kr.). Nejprve byl jmenován "královským písařem nižšího řádu", byl obeznámen s božskou knihou, spatřil moc Thovtovu a poznal jeho tajemství, takže dokázal vyřešit každou obtíž a poskytnout rady ve všech záležitostech. Asi v padesáti letech, za vlády Amenhotepa III., byl povýšen na "královského písaře vyššího řádu" jakožto "královský písař [s funkcí] vojenského písaře". Tato vysoká pozice mu umožnila působit jako "vedoucí všech prací [vrchní architekt] krále" a zabývat se těžbou materiálu v Gabal Ahmaru nedaleko Héliopole, stavbou faraonova

zádušního chrámu, stavbou dalších budov v posvátném okrsku v Karnaku, vztyčováním soch panovníka, a konečně, opatřit si také kultovní místo pro sebe. Jeho vážnost byla tak veliká, že ještě v římských dobách byl uctíván jako světec a bylo mu připisováno objevení *Knihy tajemství podob*, která se pravděpodobně dochovala v *Knize mrtvých* Louvre 3248 (Erman, 1877).

Písařská průprava tedy otvírala cestu k hlubokým znalostem a umožňovala přístup k nejvyšším hodnotám. Tato skutečnost se blíží stavu, kdy "umět psát" určovalo stupeň vzdělání, nikoli stanovené profesní nebo společenské zařazení (na rozdíl od označení "učenec", které mohlo být někdy rovněž použito pro písaře). Zacházení s písmem může během 2. tisíciletí př. Kr. náležet všem společenským kategoriím nacházejícími se nad masou obyvatel, která se přímo podílí na materiální výrobě. V *Povídce o výmluvném venkovánovi* je hlavní hrdina sice nadán ohromující výřečností, ale je zcela neschopný používat "papyrus a štětec".

Znalost písma byla jistě již od Staré říše nezbytnou pomůckou k dosažení nejvyšších postů, ale nebyla nutně totožná s písařským povoláním, stejně tak jako učenec ("ten, kdo rozumí věcem") nemusel být nutně literátem. Přesto se časem ustálilo kastovní vědomí těch, kdo přináleželi ke společenství písařů, zvláště když pocházeli z rodiny příznivců psané kultury. Privilegium vyššího stavu vedlo k tomu, že se znalost psaní omezovala na stále stejné kruhy, čím spíše, byla-li spojena s přenosem zvláštních vědomostí. Existovaly tedy rodiny, kde se písařské řemeslo dědilo z generace na generaci, anebo kde se hodnota písaře v dědičné linii střídala s hodnotou kněze či úředníka. Funkce se často sčítaly a bylo běžné, že kněz byl zároveň písařem božských obětí v chrámu.

V období Nové říše se působení písaře ve společnosti neomezuje, tak jako ve Střední říši, jen na administrativní záležitosti. Písaři se ustavují jako skutečný intelektuální stav, který je zdrojem kultury, a to již ne nutně jen pro palác, ale i pro vlastní "kastu" privilegovaných. Tehdy "být písařem" nabylo přesného společenského odstínu a viděli jsme, že v tomto období se autoři naučení (Ani, Amennacht, Amenemope) označovali právě jako "písaři". Amenemope také v úvodu svého díla zdůrazňuje, že vykonával povinnosti písaře státní správy, podobně jako Inem a Pentauer, kaligrafové důležitých literárních textů, byli písaři pokladnice, nebo Kenherchupšef, kopista a sběratel rukopisů, byl písařem přiděleným do řemeslnické obce v Dér el-Medíne. Písař mohl mít u sebe sošku božského patrona Thovta a věnovat jí zvláštní péči. Je znakem blahobytu písařského řemesla, když školní skladby kárají chování "studentů", kteří zanedbávali školu, a neopomíjejí zdůrazňovat pohodlí života v kanceláři ve srovnání s tvrdými podmínkami jinak velmi lákavé vojenské kariéry. Nelze statisticky vymezit, kolik lidí umělo tehdy psát v poměru k převažující analfabetické masě obyvatel, protože písaři samozřejmě byli většinou

soustředění v palácích nebo v administrativních centrech spojených s královskými rezidencemi, popřípadě v chrámech, kde byl pravděpodobně počet osob, které uměly psát, o poznání vyšší. Naopak na rozsáhlých územích Egypta žila většina obyvatelstva zcela bez znalosti písma a literatury. Stále ještě tedy platil výrok z Textů rakví starý téměř půl tisíciletí: "byl jsem písařem pro mnohé" (II 176 f). Písař nebyl už jen tím, kdo četl náhrobní nápisy, ale napříště i tím, kdo sestavoval a četl dopisy, jež nahradily ústní sdělení, připravoval účetní zprávy a sepisoval právní dokumenty.

Přesto nebyl primát, jehož dosáhla vrstva písařů, zcela nesporný. Od poloviny 18. dynastie (cca 14. až 13. stol. př. Kr.) nabyly na významu výhody příslušníků vojenské administrativy ve srovnání s civilní kariérou, která až do té doby převažovala. Kompetence písaře, která umožňovala získat i nejvyšší hodnost vezíra, dovolovala nyní proniknout i k vysokým funkcím v armádě. Generálové jako Caneni, který vedl válečné deníky z tažení Thutmose III., Thovt, Maja, Amenhotep, Paatenemhab či Nacht, byli původně vojenskými písaři (Helck, 1954). Také písař nekropole Butehaiamon, známý početnými spisy o závěrečném období 20. dynastie (cca 1100 př. Kr.) a poslední potomek rodiny, kde se písařské povolání dědilo po sedm generací, pocházel původně z vojenské administrativy. V literární skladbě zvané *Satirický doPis*, kterou zaslal Horijistému Amenemopovi, je tento muž označen za vojenského písaře; Hori přitom v barvitém výčtu, jenž popisuje jeho schopnosti, pouze přenáší vojenské výrazy do mírumilovné oblasti písemnictví: "řemeslník božích slov [hieroglyfů], bez neznalostí, *schopný muž vítězí v umění Sešaty*, služebník Pána Hermopole [Thovta] v jeho komnatě knih, učitel podřízených v oddělení knih [...] *rychlý* při opisování rukopisů". Vyplývá z toho jistá rivalita mezi adepty na funkce v různých druzích administrativy, přesněji řečeno rivalita mezi starodávnou vrstvou vzešlou z oblasti civilní správy a vrstvou novou, která vděčila za svůj vzestup vojenské kariéře.

Ramessovská doba byla ostatně časem, kdy se dovršilo povědomí o radikální obnově společnosti. Co se týče jazyka, jeho mluvená podoba se napříště vymezila vůči starobylému kodifikovanému jazyku chrámu a později paláce, a písmo, které zaznamenávalo neobvyklou rozmanitost a různé rejstříky mluveného jazyka v závislosti na potřebách mnohem početnějšího a diferencovanějšího obcenstva, směřovalo k převážně fonetickým způsobům zápisu. Ve společnosti, jež procházela zásadní obnovou, posiloval kult starých knih, které se uchovávaly, četly a opisovaly, často i bez skutečného porozumění jejich obsahu. Blízko osady Dér el-Medína, kde žili řemeslníci pověřeni přípravou královských hrobek, se dochovaly významné stopy odkazující na sbírku starodávných spisů, jež byly okopírovány na papyrus nebo na hliněné střepy či na úlomky vápence, takzvaná *ostraka*. Známe dobře rukopis některých písařů, např. Kenherchupšefa, takže můžeme rozeznat jejich autografické

dokumenty. Výše zmíněný muž žil za vlády Ramesse II. a zemřel za krále Siptaha; patřil k rodině, kde řada členů vykonávala povolání písaře až do dob Ramesse IX. (13.-12. stol. př. Kr.). Význam těchto osob však spočívá v tom, že systematicky shromažďovaly rukopisy k soukromým účelům a vytvořily tak knihovnu, jejíž součástí jsou i papyry ze souboru Chester-Beatty. Tuto knihovnu můžeme odhadnout v její nejrozsáhlejší podobě přinejmenším na čtyřicet svazků, z nichž některým je věnována "zvláštní pozornost, např. povídky o Horovi a Sutechovi nebo snáři (Pestman, 1982). Dochoval se jeden starostlivý dopis, v němž se doporučuje, aby některé z těchto papyrů byly po dešti rozprostřeny na slunci, aby vyschly (Koenig, 1981).

Někteří tito vzdělanci si brali s sebou do hrobu kopii vybraného starodávného díla, jako například již zmiňovaný Sennedžem, řemeslník, který nevlastnil *Knihu mrtvých*, ale chtěl u sebe mít příběh o Sinuhetovi, okopírovaný na veliké ostrakon. V mikrokosmu vesnice Dér el-Medína, stejně jako obecněji v celé zemi, se napříště vymezuje další dělení na písaře-literáty, zaměřené na psaní knih, a na řemeslníky štetce sestavující administrativní záznamy psané nepřilíši elegantně, ale rychlejším a kurzivním způsobem. Tato skutečnost je zjevná především ze stále výraznějších rozdílů ve způsobu psaní: administrativní písmo nabývá zvláštní podoby, velmi rychlé a zjednodušené, je plné zkratk a ustálených tvarů, takže ho dokáže číst jen ten, kdo je v něm zblhý; naopak knižní písmo, i když už není obrázkové (hieratické), je dosti pravidelné a snadno čitelné.

V každém případě byly opisy literárních textů napříště podepisovány příslušnými kopisty, kteří tak stvrzovali něco víc než jen vykonanou práci a svou prestiží vzdělance garantovali jejich kvalitu. Inem a Pentauer, dva písaři působící v Memfidě mezi 13. a 12. stol. př. Kr., spojili svá jména s několika vynikajícími rukopisy. První z nich, písař pokladnice a podřízený písaře pokladnice Kageba, byl autorem pěti dochovaných svitků školních výukových textů a jedinečného rukopisu, Papyru D'Orbiney, který obsahuje *Povídku o dvou bratřích*. Druhému písaři vdčíme za kopii *Poémy o Kadeši*, složené na počest Ramesse II. a rozšířené zejména v epigrafické podobě. Pozice písaře pokladnice s sebou mohla nést velmi dobré finanční zabezpečení. Minnacht, písař obojí pokladnice v časech Thutmose III., byl osobností tak významnou, že mohl věnovat sochy nejruznějším svatyním, vlastnil hrobku v Thébách a kenotaf v Silsile.

V chrámech bývaly později i knižní dílny ("domy života"), které zhotovovaly mistrovská rukopisná díla: *Knihy mrtvých* určené ke slavnostním pohřbům. To vyžadovalo odpovídající znalosti hieroglyfického písma, přinejmenším do konce Nové říše. Později se i pro posvátné texty začalo používat hieratické písmo, tak jak se tento rychlejší způsob psaní prosazoval při běžné komunikaci, nehledě na povahu textů. *Knihy mrtvých* z Třetího přechodného

období ukazují, že pokud se ještě někdo pokoušel psát v hieroglyfech, výsledek byl dosti neumělý. Postavení písaře od Nové říše umožňovalo opatřit si snadněji rukopisy k pohřebním účelům. Dochovalo se Více než padesát *Knih mrtvých*, které patřily písařům zastávajícím nejrůznější pozice v hierarchickém žebříčku, od již dříve zmiňovaného generála Nachta až po ty nejprostší účetní.

Slovo označující činnost písaře se pojí se základním významem latinského "pingere" (*seš*), "malovat". I české *psát* stejně jako ruské *pisat'* je etymologicky svázáno s "pingere". Tímto termínem se označuje manuální činnost uskutečňovaná původně pravděpodobně na lehkých materiálech, jež se později rozšířila také na nápisy na pomníkách, i když taková práce je správněji označována jako "rytí spojené s psaním". Písař tedy může být připodobněn ke kterémukoli řemeslníku pracujícímu se štětcem, malíři či kreslíři. V době Střední říše služka, která líčí svou paní, může být označena tímž výrazem v ženském rodě (Posener, 1969). Ostatně, výtvarný charakter egyptského písma, alespoň ve své monumentální podobě, vyžadoval kromě znalosti psaní i zkušenost s kreslením, spojenou popřípadě i s uměním malby. Z tohoto hlediska je společenské postavení písaře svou podstatou podobné postavení placených řemeslníků.

V Nové říši ovšem musíme předpokládat, že písař plnil i funkci prostředníka a tlumočníka. Egypt byl v této době o poznání otevřenější vůči syrské a palestinské kultuře, která táhla k mezopotámské oblasti. V Ten el-Amarně v dobách Amenhotepa III. a IV. (14. stol. př. Kr.) existovaly nejen osoby znalé důležitých jazyků, babylonštiny, chetitštiny, churritštiny, ale také písaři schopní číst klínové písmo a porozumět více či méně dobře diplomatickému slohu, který byl při psaní použit. Mezi nimi byli i muži označovaní jako "písaři dopisů" (*seš šat*, v klínopisu *šachšicha*). V Tell el-Amarně, hlavním městě Amenhotepa IV., stála na půli cesty mezi Velkým a Malým chrámem budova určená pro archivaci této korespondence; objevení fragmentu *Eposu o Gilgamešovi* dokládá, že při vyučování se četla velmi obtížná díla, samozřejmě pod vedením cizích učitelů. Výsledkem toho byly i pokusy přepsat egyptským písmem některé úryvky z jiných jazyků. Přesto by bylo anachronické vkládat do této doby, stejně jako ještě i do první poloviny 1. tisíciletí př. Kr., písemnou činnost "překladačů". Jistě tu existoval zájem a zvědavost pokud šlo o jiné literatury, ale obsah těchto děl byl nanejvýš přejat do literatury egyptské prostřednictvím volných adaptací a přepracování slučitelných s novým prostředím. Dělo se tak vylučně přes ústní podání, stejně jako tomu bylo v té době i v jiných zemích. Větší naléhavost přesného či doslovného překladu se objevuje pouze v oblasti mezinárodního práva, neboli při sepisování ujednání, jako byla například smlouva uzavřená mezi Ramessem II. a chetitským králem Chattušilim III. V každém případě je pravděpodobné, že někteří

egyptští písaři ovládali také klínové písmo, byli schopni je porovnávat s písmem egyptským a brát si z něj nové podněty. Vždyť jen samotné zvládnutí grafického i lexikálního dědictví Egypta vyžadovalo značné úsilí a vzdělanost. Je příznačné, že ti nejlepší písaři používali přívlastky V)jadřujíCí jejich mistrovství: "snadno chápe, když proniká do věcí [nebo 'do písemnosti', či 'do vědění'] ", anebo "odborník na to, co není známo", přičemž toto označení zřetelně oceňuje tajemný a okultní ráz egyptského písemnictví. V Pozdní době dřívější titul "představený tajemství" označuje skutečně zasvěcence, který zná mýty a rituály opravňující k vykonávání bohoslužeb. Podobně se označení "písař domu života" stejně jako dřívější výraz "kněz předčítatel" používá pro označení mága (koptsky *sPhranš*). A naopak "kněz předčítatel" se stává balzamovačem, protože jeho prapůvodní funkce "čaroděje písma" už ztratila smysl.

Nové zhodnocení, či zdánlivé zhodnocení starodávných znalostí dosáhlo svého vrcholu, když v polovině 8. stol. př. Kr. Núbijci dobyli Egypt a usídlili se tam jako 25. dynastie. Jeden z největších núbijských králů Taharka ve snaze obnovit někdejší slávu nechal okopírovat na bazaltovou desku to, co zbylo z jednoho starého papýru prožraného červy, protože se mu zdál důležitý. Tento text je nyní znám jako *Memfidská teologie*.

V sajské době znovu nabývá na významu učené zkoumání, podnícené snahou lépe zachytit vzdálenou minulost Egypta, vybrat úryvky ze starých dokumentů, shromáždit vzácná díla, znovu převzít a reprodukovat vzory ze vzdálené minulosti. To ovšem vyžadovalo výjimečné dovednosti: znalost starého jazyka i písma se snoubila se znalostí jazyka soudobého a jeho různých způsobů psaní, i když ne nutně všech. Démotické písmo, rozšířené v celé zemi za 26. dynastie (7.-6. stol. př. Kr.) zůstalo až do ptolemaiovské doby svou povahou písmem úřednickým, zatímco písmo hieratické (unciální) se nadále užívalo pro náboženské a literární texty jako písmo knižní (tím se stalo v ramessovské době). Čím dál zastaralejší hieroglyfické písmo se pěstovalo zvláště mezi kněžími, kteří studovali jeho symbolické vlastnosti: "ó, vy všichni čistí kněží, kteří pronikáte do božských slov [hieroglyfů] a jste odborníky na písmo, vyučení v domě života, a kteří jste našli způsoby bohů, kdo jste pronikli do archivů domu knih a dokážete vyložit obtížnosti *ba* boha Rea [posvátných knih], jste odborníky na dílo svých předků a rozumíte tomu, co je na stěnách, [vy], kteří zdobíte hrobky nápisy a vykládáte složité věci [...] ", volá Padiharpachered na stéle uložené nyní v Louvru (C 232, viz Gardiner, 1938).

Je pravděpodobné, že v této době se zrodil mýtus o starověkých učencích jako byl již zmiňovaný Imhotep nebo princ Chamueset. První z nich se stal předmětem kultovního uctívání, druhý hrdinou řady povídek. Z repertoáru textů použitých k výzdobě hrobek můžeme usuzovat na rozsah znalostí a na množství dokumentů vlastněných některými hodnostáři. Retrospektivní znalosti učenců Pozdní doby byly usnadněny uchováním hieroglyfické tra-

dice. Toto písmo se však přece jen používalo stále méně, a tak mu hledání starých textů a studium prapůvodního jazyka dodávalo novou sílu.

Znalost různých druhů písma je, co se týče hieroglyfů či písma hieratického a démotického, jistá, neboť každé z nich se používalo pro jiný typ textů a jejich zvládnutí bylo od kněží dlouho výslovně vyžadováno. Přestože se v Thébách až do 25. dynastie (cca 600 př. Kr.) používalo hieratické písmo, jež bylo posléze pod vlivem sajské dynastie nahrazeno démotikou, nebyla u žádného písaře zjištěna souběžná znalost hieratiky a démotiky.

S makedonskou okupací však v Egyptě pevně zakořenila řecká kultura, a od té doby se trvale prolínala s domácí tradicí, jejímiž protagonisty byli *hierogrammateis*, jak se tehdy nazývali písaři egyptských dokumentů. Vyznam, jaký v Řecku od 5. stol. př. Kr. získaly psané dokumenty, se projevil také v Egyptě, a jeho důsledkem bylo rozšíření démotického písma do všech oblastí užití domácího jazyka. Nejednalo se jen o sepisování úředních protokolů i dalších děl ve dvou hlavních písmech, démotickém a řeckém, ale také o předávání literárního dědictví mezi dvěma jazykovými skupinami, a posléze rovněž o vytvoření modernějších způsobů úpravy textů v domácím jazyce, inspirovaných řeckou abecedou. Tak se průběhem času zrodila koptština. Úkony, pro něž kdysi vznikl institut písaře, tak zůstaly živé i v období řecké nadvlády. Také Alexandrijskou knihovnu a Múseion můžeme chápat jako oslavu starodávných "domů života".

Na jihu, v Pathyridě, si jistý Diogenes nechal zaplatit 2^{1/2} *kite* za překlad dokumentu z řečtiny do démotiky (Kaplonyová-Heckelová, 1974, s. 239) a byli tu i Řekové jako třeba Hermapion, kteří se ve volném čase věnovali studiu místního písma. Ještě v dobách císaře Hadriána v jednom domě v Tanidě v nilské deltě Egypta Ašajchet shromáždil hieroglyfické, hieratické, démotické i řecké papýry, mezi nimi i *Papyrus znaků* a jeden geografický svitek (Griffith, 1889); a můžeme připomenout i jednoho koptského mnicha z Dér el-Medíny, který si s sebou do hrobu vzal hieratický papýrus s Aniho *Naučeními*, další s modlitbami pro dvanáct nočních hodin, a ještě jiný s *Povídkou o Setne Chamuesetovi*. Všechny byly uloženy v dřevěné skříňce spolu s koptskými spisy z nedalekého kláštera. Mnich se tak zaopatřil na věčnosti všemi záhadnými doklady své země, i když jim pravděpodobně vůbec nerozuměl.

Na jedné soše v muzeu v egyptské Alexandrii se Hor označuje jako "důvěryhodný muž znalý božích rad, jenž znovu doplňuje to, co bylo nalezeno zničené v chrámech [z nápisů], jenž mumifikuje jejich božská *bau* [posvátné nápisy]". V chrámech dozrál čas na sepsání pojednání o hieroglyfech. Jedno z nich, napsané řecky, se nám dochovalo i s příznačným jménem autora Horapollón. Znalost faraonských písem přestávala být státním nástrojem a stávala se předmětem osobního studia a plodem bádání. Ve světě uniformované helénistickou kulturou a otevřeném různým náhledům představovaly

písemné památky starých Egyptanů exotické a okulní pokušení, jímž bylo napříště překryto ztracené vědění. Tak se naplnila kletba proti písáři a jeho nástrojům dochovaná v jednom textu pyramid: "Písáři! Písáři! Znič svoji tabulku, zlom štětce, roztrhej papyry!"

Bibliografie

- ALBRIGHT, W. F.: *The egyptian correspondence of Abimilki, prince of Tyre*, in "Journal of Egyptian Archaeology", 23, 1947, s. 190-303.
- BRESCIANI, E.: *Testi lessicali demotici inediti da Tebtuni presso l'Istituto papirologico G. Vitelli di Firenu*, in *Festschrift E. Luddeckens (Grammata Demotika)*, Wurzburg 1984, s. 1-10.
- DERCHAIN, Ph.: *Encore le monothéisme*, in "Chronique d'Egypte", LXIII, 1988, s.77-85.
- DEVAUCHELLE, D.: *Remarques sur les méthodes d'enseignement du démotique*, in *Festschrift E. Luddeckens (Grammata Demotika)*, cit., s. 47-59.
- EDEL, E.: *Agyptische Art und agyptische Medizin am hethitischen Königshof*, Opladen 1976.
- ERMAN, A.: *AmenoPhis Sohn des PaaPis*, in "Zeitschrift für Ägyptische Sprache", 15, 1877, s. 147.
- GARDINER, A. H.: *Hieratic Papyri in the British Museum, III Series*, in *The Chester Beatty Cijl*, Oxford 1935.
- *The ramesseum Papyri*, Oxford 1955.
- *The Mansion of Lije and Master of King's Largess*, in "Journal of Egyptian Archaeology", 24, 1938, s. 83-91. -
- The house of Lije*, ibi, s. 157-179.
- GRIFFITH, F. L.: *Two Hieroglyphic Papyri from Tanis*, London 1889.
- HABACHI, L.: *The "house of Lije" of Bubastis*, in "Chronique d'Egypte", XLVI, 1971, s.59-71.
- HAYKAL, F.: *Two hieratic Junerary papyri of Nesmin*, Bruxelles 1970.
- HELCK, W.: *Der Einfluss der Militärführer in der 18 ägyptischen Dynastie (Untersuchungen zur Altertumskunde und Geschichte Ägyptens 14)*, Leipzig 1939.
- *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden 1971.
- CHASSINAT, E.: *Vn interprete égyptien pour les pays cananéens*, in "Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale", 1, 1901, s. 98 a násled.
- JUNKER, H.: *Ciza*, 12 sv., Wien 1929-1955.

- KAPLONY-HECKEL, U.: *Schuler und Schulwesen in der agyptischen Spatzeit*, in "Studien zur Aki.gyptischen Kultur", 1, 1974, s. 227-243.
- KITCHEN, K. A.: *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical*, 7 sv., Oxford od 1968.
- KOENIC, Y: *Notes sur la découverte des papyrus Chester Beatty*, in "Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale", 81, 1981, s. 41-43.
- LUFT, U.: *Zur Einleitung der Liebesgedichte*, in "Zeitschrift für Ägyptische Sprache", 99, 1973, s. 108-116.
- PESTMAN, P. W.: *Who were the owners in the "Community of Workmen", of the Chester Beatty Papyrus?*, in *Gleanings from Deir el Medina*, editori R.J. Demarée a J.J. Janssen, Leyden 1982, s. 155 a násled.
- *Lo scriba pn wato Amenotes, figlio di Panas. Tre documenti provenienti dall'archivio di Totoes*, in "Papyrologica Lugduno-Batava", 23, Leiden 1985, s. 167-197.
- PIEPER, M.: *Zum Setna-Roman*, in "Zeitschrift für Ägyptische Sprache", 67, 1931, s. 71-74.
- POSENER, C.: *Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie*, Paris 1956.
- POSENER-KRIÉGER, P.: *Les archives du temple funéraire de Néferirkare Kakai*, Cairo 1976.
- ROCCATI, A.: *La littérature historique sous l'Ancien Empire égyptien*, Paris 1982.
- SCHLOTT, A.: *Schrift und Schreiber im alten Ägypten*, München 1989.
- SCHOTT, S.: *Die Deutung der Geheimnisse des Rituals zur Abwehr des Bösen*, Wiesbaden 1954.
- SETHE, K.: *Die altägyptischen Pyramidentexte*, Leipzig 1908. 3 sv.

Úředník

Oleg Berlev

Josefův příběh

S egyptskými úředníky a úřednictvem faraonského období se svět seznámil mnohem dřív, než jeden geniální Francouz rozluštil hieroglyfy, a to díky posledním kapitolám Genese, obsahujícím velkolepý historický román z období 19. dynastie. Jeho hrdinou je židovský cizinec, pocházející z prostředí pastevců ovcí, Egyptanům obzvláště odporného (náboženské tabu, "ohavnost"), ale který se díky neobvyklým okolnostem a mimořádným schopnostem dostal téměř do čela egyptské správy, stal se tedy prakticky druhým mužem ve státě. Tato kariéra je natolik významná, že si právem zaslouží místo na konci první knihy Písma věnované gigantickým činům, jako je stvoření světa a člověka, potopa světa, vznik národů a království a smlouva s Bohem, jelikož Egypt nebyl v té době pouze jedním z blízkovýchodních států, ale skutečnou velmocí, ať už jde o moc, bohatství či velikost. Nás však tato kariéra zajímá jen

v souvislosti se zkoumáním egyptského úřednictva, které působí jako kolosální síla schopná čelit nelítostnému živlu a radikálně přetvořit společensko-hospodářský řád mnohamilionového národa. Autor románu příběh pochopitelně podává jako skutky výjimečné osobnosti, zároveň se ovšem jedná o román, ale každému nepředpojatému čtenáři je jasné, že zde nehraje roli pouze osobnost, ale i její postavení, určitá funkce a její vztahy a styky, tedy že jde o úředníka opírajícího se o celou úřednickou hierarchii a že všechny činy tohoto úředníka jsou naprosto skutečné.

Úředník mající takovou moc zachránil zem před sedmiletým katastrofálním hladem. To se však od egyptské správy, tedy úřednictva, očekávalo. Svědčí o tom i známý Strabónův výrok o účinnosti egyptské správy. Když Strabón hovoří o souvislosti mezi výší nilské záplavy, jež se speciálně měřila každý rok, a úrodou - vysoká hladina Nilu znamenala hojnost a nízká hlad - , poznamenává (XVII, 1,3), že za dobré správy (ve Strabónově líčení zosobňuje římský místodržící v Egyptě Petronius) nedochází k hladu, ani když je hladina Nilu nízká. Pokud jde o přetvářející úlohu úřednictva, pak systém, který poznali antičtí spisovatelé, sami Egyptané nepovažovali za přirozený a historický, ale domnívali se o něm, že byl prosazen shora a že je výsledkem reformy. Pouze tyto reformy vztahovali k mnohem staršímu období než k době vlády 19. dynastie a vzhledem k ideologii jim vlastní nepřipisovali tyto změny úředníkovi, ať už měl jakkoli vysoké postavení, ale jedině králi, konkrétně Senusretovi, tedy prvnímu králi tohoto jména na počátku 12. dynastie.

Dobrá správa. Zasloužila si některá starověká, a nejen starověká úřednická hierarchie toto označení? Podle všeho nikoliv. Protože jedině v Egyptě úřednictvo skutečně zachraňovalo lid před hladem a působilo jako v)"robní síla. Pouhý přehled hladových let (nejúplnější u Vandiera) dokazuje, že taková léta se nevyskytují v takzvaných blahobytných obdobích egyptských dějin, kdy byla centrální moc absolutní (dobrá správa). Pravda, autoru těchto řádek se podařilo ztotožnit známý hladomor roku 25 (královo jméno není uvedeno) s nízkou hladinou Nilu za panování Senusreta (BiOr 38, 313-318), ale to je pouze výjimka potvrzující pravidlo.

V dobách špatné správy (slabé centrum) se museli "silám přírody" stavět na odpor jednotliví správci a jejich nápisy (žánr "autobiografie") jsou pro nás cenné tím, že nás informují o celém arsenálu prostředků, kterých měla dobrá správa využívat. Metoda uložení zásob, kterou zvolil Josef, je pouze jedním z nich. Je zajímavé, že soukromá dobročinnost, nahrazující dobročinnost státní, zmiňovaná v autobiografiích úředníků, kteří se zvěčňovali na hrobkách, je ukazatelem "neblahobytnosti" historického období a svědectvím toho, že daná správa byla špatná. Dalo by se to srovnat s reportážemi o nelidském hrdinství na frontách v dobách, kdy se nelze pochlubit válečnými úspěchy.

Není pochyb, že Bible správně odráží i dialektiku jevu "dobrá správa". Lid ji i při vši její dobročinnosti snášel jen ztěžka. To je jeden z důvodů, proč dobrou správu bez ustání střídala správa špatná a centrální moc slábla.

Ve skutečnosti představuje dobrá správa v čele s Josefem pro Egyptany velké zlo. Tím, že je zachraňuje před smrtí hladem, je zároveň zotročuje, vytváří zotročující systém a činí z lidu královny otroky. Zostřený smysl pro realitu, jenž je autoru posledních kapitol Genese vlastní, umožnil jejímu pisateli osvětlit na Josefově příběhu fungování egyptského zřízení, které bylo velice odlišné od toho, jež měli Židé doma nebo jež viděli v okolních zemích, a ukázat, že tento systém vznikl za katastrofálních podmínek a že správa využívala živelných pohrom ve faraonův prospěch. Nám je ovšem dobře známo, že byl vytvořen samými Egyptany, a navíc nikoli v důsledku přírodní katastrofy. Takže celkově autor egyptskou správu silně podcenil.

Daný systém spočívá v tom, že neexistují kovy využívané jako peníze - všechny ceny, ať jsou jakkoli vysoké, se V}jadřují ve stříbře, ale ve skutečnosti se splácí věcmi (v bibli se to vysvětluje tím, že všechno stříbro už je ve faraonově pokladně); lid nemá vlastní půdu ani dobytek Uednu i druhé lid během hladových let odevzdal do státní pokladny); lidé jsou si všichni rovni, jelikož jsou všichni královými otroky (něčím takovým byl prodej sebe sama v období hladu; odděleně se v Josefově příběhu hovoří pouze o kněžích).

Vedle starožidovské biblické verze o sedmi hladových letech existovala i egyptská povídka zaznamenaná za Ptolemaiovců ve formě dopisu krále 3. dynastie Džosera nomarchovi Elefantiny o vyčlenění 12 egyptských mil pro boha pramenů nilské záplavy Chnuma. Pro dějiny úřednictva však tato povídka není zajímavá. Sedmiletému hladu v ní není zabráněno, ale obyvatelstvo jej zažije, což bylo nutné k tomu, aby se mohl faraon zajímat o to, kdo spravuje záplavu. Staroegyptský Josef, Imhotep, zde nevystupuje jako úředník, přestože jím určitě byl, jelikož řídil stavbu královny slavné pyramidy a pyramidového komplexu, ale jako kněz, kterým také převážně zůstal v národní paměti. Nicméně souvislost titulu se syžetem je zde naprosto jasná, neboť kněz má přístup k posvátným knihám a zná je. V nich také nachází odpověď na otázku ohledně boha záplavy, již potvrdí faraonův sen - přijde k němu bůh a slíbí mu milost.

Tomuto příběhu by sotva stálo za to věnovat pozornost, kdyby nebyl adresátem dopisu nomarcha. Jde o to, že s administrativním rozdělením země, takzvanými nomy, se poprvé spolehlivě setkáváme za Džosera, a byli to právě nomarchové - za Josefa spíše velitelé měst a větších vesnic -, kdo nesl na svých bedrech vytvoření zásob během sedmi let hojnosti, jelikož zásoby se podle Bible shromažďovaly ve městech. Jde o nejstarší datovanou (rok 19 Džoserovy vlády) zmínku o místní správě, i když je tato zmínka *post factum*.

icméně tituly správců jednotlivých nomů jsou doloženy na vázách z Džoserova pyramidového komplexu, třebaže bez data a králova jména.

Učebnice hierarchie

Co vlastně byla zač tato všemocná správa? Abychom na tuto otázku mohli odpovědět, podíváme se do patřičné "učebnice". Tak nazval Maspero své dílo vydané před sto lety na základě jediného seznamu na papyru Hood. Brzy poté, co tato práce vyšla, byl objeven mnohem úplnější a z dosud známých zatím nejobsažnější seznam - papyrus Goleniščev III (navrhl bych pojmenovat papyrovou Goleniščevianu v souladu s egyptologickým územ podle jména objevitele a prvního majitele papyrů a podle jejich objevení nebo zveřejnění: I. - matematický papyrus, zakoupen v roce 1888, II. - Venamon, IV. - Literární dopis, všechny tři zakoupeny v roce 1891, V. - Hymnus na diadémy). Po více než půl století vydal tento text Gardiner podle osmi seznamů (devátý, který se nacházel v Britském muzeu, nemohl vzít v potaz) a věnoval jej V. S. Goleniščevovi, jenž mu papyrus, který objevil, poskytl ke zveřejnění. Dané dílo je egyptská encyklopedie, či podle našich kritérií heslář, onomastikon. Tato encyklopedie sice není nejstarší (soustavy známých úryvků encyklopedií z konce 12. a 13. dynastie), ale přestože se nám nezachovala celá, je bezpochyby nejúplnější.

Známe i autora encyklopedie, což se v Egyptě stává zřídka. Je jím písař posvátných knih Amenope. Všechny seznamy pocházejí nejpozději z období začátku vlády 21. dynastie a doba vzniku se odhaduje na konec vlády 20. dynastie. To, co Maspero pojmenoval učebnicí hierarchie, se úplně dochovalo v papyru Hood i v papyru Goleniščev a částečně i v jiných seznamech a jedná se o výjimečně cennou památku, jelikož je jediná svého druhu, která se nám z faraonského období dochovala. Začátek učebnice (nejvyšší hierarchie) odpovídá seznamu úředníků vítajících Ramesse II. v roce 3 (seznam v chrámu v Luxoru na jižní straně předního dvora). Oba seznamy jsou si natolik blízké, že luxorský lze považovat za předobraz odpovídající části učebnice.

Oba seznamy jsou si natolik podobné, že nám umožňují opravit závažnou chybu, jež se vloudila do interpretace učebnice již v době prvních vydání - v protikladu k obecnému pravidlu encyklopedie (Ueden termín - jeden článek) se titul následníka trůnu skládá z pěti jednoduchých titulů, č. 72-76, což znamená, že musejí být chápány jako jeden titul. To znamená, že obvinění na adresu sestavovatele encyklopedie nebyla oprávněná. Vytykalo se mu, že některé tituly opakuje, zahrnuje do seznamu zastaralé, samostatně již nepoužívané tituly (ve skutečnosti jsou jedny i druhé součástí titulatury následníka) a že jednotlivé tituly nejsou uspořádány podle stupně hodností, a tudíž se úřednické hodnosti ocitly "výš" než hodnost následníka trůnu (ve skutečnosti stojí na začátku jeho titulatury).

V učebnici, zachycující podle Gardinerova číslování články 72-229, je představeno celé spektrum úředníků, hodností, názvů profesí apod., a to od následníka trůnu (před ním jsou V}jmenováni členové královské rodiny, již

nejdou spojení se správou) až po zemědělské pracovníky, sadaře, zemědělce, zahradníka a člověka starajícího se o stáj. Vlastní úřední hodnosti se nacházejí pouze na začátku učebnice a za nimi následují funkce kněžské a hodnosti řemeslníků a zemědělců.

Člověk musí nutně dospět k závěru, že celý tento oddíl titulů, hodností a profesí tvoří určitý celek, ve kterém úředníkům připadá pouze část. A opravdu - za učebnicí hierarchie následuje další oddíl "Lidé" a poté ještě "Člověk". Do oddílu "Lidé" spadá jak odpovídající hromadné podstatné jméno (č. 230), tak tradiční označení egyptského národa a názvy sousedních národů a zemí (č. 231-294). V oddílu "Člověk" (č. 295-311) následují označení člověka podle pohlaví a věku a vše končí pojmy "otrok" a "otrokyně", což je naprostá hranice lidského rodu, naprosté *nec plus ultra*.

Jestliže se však oddíly "Lidé" a "Člověk" v rámci encyklopedie tak přirozeně vyčleňují, co si počít s tím, co Maspero nazval učebnicí hierarchie? Co to vlastně je? Odpověď se naskytá pouze jedna - je to "Královský dům", tajemná instituce, jejíž název se sice hojně vyskytuje v textech, ale pokaždé v naprosto stejných a zpravidla tak neproniknutelných kontextech, že je velice obtížné si podle těchto výskytů utvořit představu, co to vlastně je. Jde o královský palác i královské hospodářství, ovšem spíše ve významu konečných výrobků a výnosů, a někdy dokonce o "stát".

Podstatné je, že celý oddíl Královský dům je stavěn do protikladu k oddílům "Lidé" a "Člověk", a tudíž Královský dům nejsou lidé. Tak to má být, jelikož král není člověk, ale bůh. Proto je také samozřejmě představovat si kontingenty Královského domu, tvořící materiální V{jádrění jeho božské síly, jako souhrn, jako tělo božského krále, podobně jako si Egypťané mohli celý panteon představovat jako celek, jako tělo jednoho boha, Slunce.

Z~ímavá je i hierarchie. Služebníci Královského domu byli víc než lidé, tedy než ti, kteří do tohoto domu nevstupují. To znamená, že byli i tací. A navíc každou část Královského domu, dalo by se říct každý článek, lze zkoumat i mimo kontext. Tehdy se tento článek popisuje pomocí kategorií z oddílu "Člověk", které nemají přímou souvislost s oddílem "Královský dům". V takovém případě je velice zajímavý a důležitý závěr, že pojmy "otrok" a "otrokyně" nemají žádný vztah k oddílu "Královský dům", že v Královském domě nejsou a nemohou být otroci a že služebníci v Královském domě jsou si na společenské úrovni všichni rovni jakožto neotroci. Pojmy "otrok" a "otrokyně" se ocitly v oddíle "Člověk" nejen proto, že představují jednu z kategorií charakterizujících koncept "člověk". Nutno podotknout, že k pojmu "otrok" encyklopedie nestaví do protikladu žádný výraz "svobodný", ať už by ve skutečnosti představoval kohokoli. Pojem "otrok" je protikladem pojmu "člověk" (ať už je to článek v Královském domě či nikoliv), jde o "ne člověka", o kategorii v podstatě zápornou. "Otrok" a "otrokyně" patří k oddílu "Člověk" i jako část,

item, hospodářství člověka, tedy soukromého hospodářství. Není bez zajímavosti, že do tohoto oddílu jsou zahrnuty i profese spojené s výrobou pro soukromé hospodářství nejcharakterističtější. Tou je výroba loděk / bárek, což je pochopitelné, neboť v Egyptě byla řeka spolu s kanály hlavní dopravní tepnou, pokud měl člověk alespoň člun z papyru, a hlavní a zároveň prakticky nepřekonatelnou překážkou (zejména kvůli dravým a jedovatým zvířatům ve vodě), pokud člověk žádnou bárku nevlastnil.

Je to ale skutečně Královský dům? Amenope totiž neuvádí názvy jednotlivých oddílů, čtenář se musí orientovat sám a vycházet přitom ze znalostí egyptského života a kontextu. Co by to však mohlo být jiného kromě Královského domu, jediné instituce stojící v protikladu ke všem soukromým domům a hospodářstvím? V Královském domě se nacházejí jak úředníci, tak vojáci, kněží, řemeslníci a zemědělské pracovníci. Přítomnost kněží se může zdát překvapivá vzhledem k tomu, že král často vydával zplnomocněncům Královského domu zákazy vměšovat se do záležitostí chrámů. Ale ať tomu bylo jakkoli, chrámy dozajista patřily ke Královskému domu. Svědčí o tom stéla z raného období vlády 12. dynastie v Turíně (č. 1612 souhrnného katalogu).

Máme před sebou tedy určitý soupis pracovních sil Královského domu, ve kterém skupina úředníků zaujímá přibližně jednu třetinu. Poměrnou váhu úřednictva pochopitelně nelze srovnávat s ostatními čtyřmi kategoriemi tvořícími Královský dvůr - vojáky, kněžími, řemeslníky a "královými otroky" zaměstnanými v zemědělství (neplést si s obyčejnými "otroky", o kterých jsme hovořili výše; všechny čtyři skupiny jsou V}jmenovány v nápisu na hrobce vojenského písaře Ceneniho z doby vlády Thutmose IV.). Encyklopedie si ale ani neklade za cíl určit jejich vzájemný poměr. Jejím účelem je stanovit terminologii a názvy hodností. Nemůže je V}jmenovat v úplnosti, ale musí zachytit podstatné. Krom toho dlužno poznamenat, že nejvyšší kněžské hodnosti tří hlavních bohů země, Amona, Rea a Ptaha, jsou uvedeny mezi úřednickými hodnostmi, a tudíž byly určitě považovány za úřednické.

Hekataiův princip

Poté, co jsme si řekli, že za úředníky lze považovat jediné lidi sloužící v Královském domě, a vysvětlili jsme si, že spolu s dalšími hodnostáři Královského domu tvořili takřka síly krále, druhého nejdůležitějšího boha na světě, "krásného boha", tj. mladého, mladšího boha, syna Slunce, kterého předstihoval pouze otec, stvořitel světa, tedy že se v tomto smyslu stávali božskými silami, si musíme připomenout Hekataiův princip, jež vyložil Hérodotos (II, 143).

Hekataios z Miléty, jeden z prvních cestovatelů, který popsal Egypt, se před kněžími chlubil věkovitostí a urozeností svého rodu a tvrdil, že jej jen

několik generací dělí od božského původu. Na to mu kněží ukázali vyobrazení více jak 300 pokolení velekněží boha Ptaha, což při čtyřech generacích na století znamenalo, že byl velekněžský rod neuvěřitelně starodávný. Navíc se o každém knězi tvrdilo, že byl synem kněze předchozího, ale přitom se tento rod od žádného božstva určitě neodvozoval (podrobnosti, jež pro nás nejsou podstatné, v tomto vykladu vypouštíme). Tím Hekataiovi názorně ukázali, že se žádný lidský rod nemůže odvozovat od boha, a už vůbec ne nijak starodávné rody řecké.

Amenopeho principu, tedy božskosti Královského domu *in corpore*, to pochopitelně neodporuje, jelikož každý stupeň systému pracovních sil zaujímali lidé, kteří byli v egyptské ideologii stavěni do jasného protikladu k božskému králi jakožto jeho poddaní, kteří se mu v ničem ani zdaleka nepřibližovali. To znamená, že si tyto dva principy neprotiřečí. Je však zarážející, že kněží, již chtěli Hekataiovi bezpochyby osvětlit egyptské učení o přesném vymezení božského - královského a lidského - poddanského, použili ne zcela korektní argument. Rod velekněží boha Ptaha se totiž odvozoval od božstva Ptaha. Vyplývá to z toho, že rodokmen těchto kněží, který se dochoval na fragmentu kaple v Berlínském muzeu a který se, jak vyšlo najevo, neskládal pouze z kněží, ale i z vezírů a dalších vysoce postavených hodnostářů, obsahoval taktéž jméno vezíra Rahotepa, jenž sloužil za vlády Ramesse II. Tento vezír podle svědectví jeho potomka žijícího za 27. dynastie tvrdil (udělal "prohlášení", doslova "hlas", což ve smyslu právního *affidavit*), že jeho předkem byl Imhotep, současník krále Džosera. A Imhotep byl v době, kdy do Egypta jezdili Hekataios a Hérodotos, považován za Ptahova syna. Pravda, tradice uváděla i jména jeho lidských rodičů - matku Chereduanchu (varianty vypouštíme) a otce Neferchnemu -, a tato jména se mohla nacházet na památníku, jež ukázali řeckým cestovatelům. Nicméně kněží museli vědět, že Imhotep je považován za Ptahova syna. Jestliže k tomu však nic nepoznamenali, pokládali ho za člověka.

Božští úředníci

Přesně řečeno měli kněží pravdu, i když vysvětlit to cizincům bylo obtížné. Imhotep byl bůh zvláštního druhu, jakým se vysoce postavení úředníci stávali po svém skonu. Ve starověkém Egyptě, zejména v době starých dynastií, byli pány hrobek převážně úředníci. A jedině pán hrobky se mohl stát divotvůrcem, jelikož na to byla potřeba vyobrazení zemřelého, podrobný seznam jeho titulů, a dokonce životopisné údaje. Egyptané se domnívali, že díky vyobrazení (pochopitelně s očima) byl zemřelý schopen vidět, a to zejména svoji hrobku (vlastně kultovní místnost, na jejíchž stěnách se nacházely nápisy

a vyobrazení), číst texty a vzpomenout si tak, kdo je a jakou má hodnotu. Takový pán hrobky se stává "blaženým" (egyptsky "ach"), tedy vidoucím, rozumným a schopným navázat kontakt s lidmi (zpravidla písemně, což je forma pro úředníka obvyklá). Díky svému vysokému postavení za života, jež mu zůstane i na onom světě, je úředník s to pomáhat lidem. Mezi těmito "blaženými" se ocitali obzvláště aktivní úředníci, opravdoví divotvůrci, kteří požívali skutečného uctívání. Egyptané je nazývali bohy, ale šlo o bohy zvláštního typu. Bohové se tehdy totiž také dělili na jednotlivé třídy. Nad zástupem bohů vynikal "nejstarší bůh" (doslova "velký"), stvořitel světa / Egypta, Slunce, otec, a "krásný bůh", tedy bůh mladý, mladší, syn, král Egypta / světa. Divotvůrce z hrobek řadili Egyptané k třídě "živých bohů", tedy aktivních, činných bohů. Obdivovatelé divotvůrce mohli pochopitelně přívlastek "živý" vypustit, aniž by se ho přitom nějak dotkli. Činili tak například obyvatelé Edfú, již měli v úctě nomarchu této oblasti (2. kraj Horního Egypta) Isiho, žijícího za 5. a 6. dynastie. V nápisech se setkáme s formulacemi "Bůh Isi" nebo "Isi bůh". Ale přibližně stejný význam - "bůh" - měl v tomto kontextu i úřednický titul divotvůrce. Divotvůrce Hekaiba žijícího ve druhé polovině 6. dynastie označovali jednoduše "iripat", tj. nomarcha, což je to samé jako "hůh".

Jelikož byli všichni divotvůrci bez výjimky za života úředníky (což jim nebránilo v tom, aby měli i kněžské hodnosti), naskytá se otázka, zda nebyla představa o divo tvůrcích spojena s představou o božskosti Královského domu, do kterého byli po smrti zařazeni navěky, přesněji řečeno do té doby, dokud stála hrobka. Druhá otázka, kterou si musíme položit, pak zní, zda samotná snaha zvětšit v hrobkách svoje hodnoty, pochopitelně převážně úřednické, v Královském domě (tj. sama podstata kultu hrobek) nebyla vyvolána tímto principem.

Obzvlášť populární divo tvůrci, jejichž sláva přetrvala staletí, jako například Imhotep, mohli být prohlášeni za syny bohů svých resortů. Jiní úředníci se tak označovali sami, tedy alespoň pokud jim v tom nikdo nezabránil. Například nomarcha 15. kraje Horního Egypta Nechri žijící za 10. dynastie a jeho dva synové se nazývali nejen syny místního boha Thovta, ale i jeho ženského protějšku Devatera božstev, či dokonce dvou Devater. A přitom každý z nich také hned jmenoval své skutečné rodiče. Z toho vyplývá božskost hodnoty.

Výrazy tohoto typu mohly pochopitelně vejít do tradice. Nomarcha 8. kraje Horního Egypta Chuj, jenž žil za rané 6. dynastie, byl poté, co se jeho dcera stala královnou regentkou za neplnoletého krále Pepiho II, proslaven tím, že byl do jeho čistě úřednické titulatury zahrnut specifický termín označující příbuznost, tedy manželský svazek ženy se Sluncem. Slunce se s ní totiž spojuje, jelikož vstupuje do těla jejího manžela. Při narození božského krále, panující královny či regentky, je poté, co tento jejich status vychází n~evo,

jasné, že manželství, z kterého se narodili, je posvátné, že jde o svého druhu *ménage à trois*. Objevuje se termín "otec boží" jakožto označení člověka, který ve skutečnosti otcem boha není, ale jehož tělo Slunce využilo, aby počalo egyptského krále v lůně jeho ženy. Nicméně v případě Chuje, který je skutečně neobvyklý, jelikož se jedná o nejstarší výskyt specifického termínu popisujícího tuto příbuznost, se zašlo ještě dál. Usoudilo se, že je nezbytné dát božskou titulaturu i matce regentky Nebet. Jak to bylo provedeno? Odpovídající korelát "matka boha" z neznámých důvodů nezavedli. Teprve v době 22. a 23. dynastie jej dvakrát použili (Harpasonova stéla) jako titul pramáti 22. dynastie. Za 6. dynastie jednali jinak. Vzal se mužský titul iripat (titul vládce země, přesněji řečeno vezíra, nebo kraje - nomarchy), topajis (v době 6. dynastie to byl zpravidla titul velitele kraje nebo města; nicméně oba tyto tituly mohou stát na začátku titulatury vysoce postaveného úředníka, například vezíra) a vezír, utvořil se od nich ženský korelát typu "generálová" či "doktorová" a spojil se s představami ze světa bohů. Byla vytvořena následující titulatura: "žena-iripat, dcera Geba", jelikož Geb byl iripat ve světě bohů, "žena-topajis, dcera Merhu", jelikož tento bůh stád ze světa bohů má blízko k nomarchovi, jenž má na starosti stáda určitého kraje, a "žena-vezír, dcera Thovta", neboť Thovt byl ve světě bohů vezírem.

Nicméně během následujících století, kdy byl definitivně vypracován pohled na Amonovu manželku, kterou manžel zabezpečoval tím, že jí jako svého druhu věno (egyptsky sanš, šanš) poskytoval Horní Egypt, se titulatura Nebet používala jako standardní titulatura manželky boha (např. na soše manželky Amonovy Anchnesneferibre, 26. dynastie). I zde se úřednické tituly snadno spojují se jmény bohů a díky synovskému vztahu s těmito bohy postihují smysl.

Když hovořím o statutu živého boha, tedy úředníka, jenž se stal po svém skonu divotvorným svatým, musíme poznamenat, že na tuto jeho úlohu nemělo vliv kupříkladu, když spáchal sebevraždu. Podle Manéthóna kvůli nástupu k moci mrzáků / malomocných (u Manéthóna *lelobemenoi*, egyptsky *shlket*, shoduje se s *ApoJthegmata Patrum Aegyptiorum*) na konci 18. dynastie, tedy pochopitelně Achnatona a jeho přísluhovačů, kteří se nechávali novým amarnským uměním zobrazovat tak, jako by všichni trpěli závažnými fyzickými neduhy, spáchal sebevraždu Amenhotep, rádce posledního krále šťastného období Amenhotepa (bezpochyby, III.). Pochopitelně jde o Amenhotepa, syna Hapuova, jehož kult se dochoval až do řecko-římského období. Stejně jako u Imhotepa překročil i jeho kult rámec uctívání hrobky a rozšířil se na celý Egypt. V Thébách mu postavili chrám opatřený zvláštním dekretem Amenhotepa III., jenž však byl určité zvětšen až mnohem později. Datum dekretu (rok 31) ukazuje, že mu král nechal chrám postavit za života, což byla obzvláštní pocta, jelikož Amenhotep zemřel v roce 34.

Vzdělání

Jediný závažný omyl, jehož se autor historického románu na konci Genese dopustil, se týká Josefova vzdělání, přesněji řečeno toho, že se mu žádného nedostalo. Žádné úspěchy ve vykladu snů by je totiž nemohly nahradit. Úředník musel dobře číst, psát a počítat, ovládat matematické operace, umět vypočítat plochy a objemy a mít určité inženýrské znalosti. Musel být schopen splnit prakticky jakýkoli úkol a musel jej splnit dobře, jinak to pro něj mohlo mít vážné, a někdy dokonce fatální důsledky.

Speciální směr v didaktice, jenž oslavoval úřednickou kariéru a obzvláštního rozmachu dosáhl za 19. dynastie, v podstatě klade rovnítko mezi vzděláním a úřednictvem. Stačí dosáhnout vzdělání a úřednická kariéra je zaručena. Ve skutečnosti bylo ale vzdělání zapotřebí i v jiných oblastech. Stačí se zmínit o řemeslnických písařích (nanášeli pro sochaře kontury na kámen a vybarvovali hieroglyfy) a kněžích, zejména těch, kteří vykonávali rituály, s jejichž povoláním souvisela také profese opisovače posvátných knih.

V úřednickém prostředí mohlo dítě (chlapec, snad i dívka?) získat vzdělání i doma, ačkoli o domácím vzdělávání nemáme prakticky žádná svědectví. Mohu se odvolat jedinečně na stélu ze 13. dynastie z Vídně (č. 71), kde je vedle členů rodiny zvěčněn i "domácí sluha, učitel psaní". Je také možné, že si příbuzní v rámci úřednických rodin pomáhali. Nicméně žádná dostatečně jasná svědectví, která by to potvrzovala, se nedochovala.

Nejpozději od 4. dynastie je doložena možnost výchovy u dvora v "Domě královských potomků". Očividně šlo o palácovou školu (pochopitelně pouze pro chlapce), kde se mohly děti vysoce postavených úředníků vzdělávat spolu s královými syny. V palácové škole, o níž máme svědectví do 10. dynastie včetně, se žáci učili psát, sborově předčítali texty a kromě toho se učili plavat, což bylo v Egyptě rozkládajícím se podél řeky a protkaném sítí kanálů velmi důležité.

Je evidentní, že studium v palácové škole zajišťovalo nejen jistou úroveň vzdělání a úspěšnější start individuální kariéry, ale mohlo i rozhodnout o žákově osudu, popřípadě určitým způsobem ovlivnit jeho život. Víme, že Dům navštěvovali králové a mohli si jednotlivých žáků povšimnout. V jednom případě byl výsledkem takové návštěvy sňatek s královou dcerou (4. dynastie), jenž v podstatě rozhodl o životní pouti tohoto dítěte štěstěny - posléze se stal jedním ze dvou velekněží boha řemesel Ptaha, nejdůležitějšího boha hlavního města.

Společné studium s královým synem, jenž se měl stát králem, mohlo jeho spolužákům poskytnout neuvěřitelné možnosti, či jim dokonce zachránit život. Král Chetej radí synovi, aby nezabíjel ty, se kterými ve škole předčítal. Takovým způsobem se ve škole utvářelo přirozené kamarádství na celý život.

V palácové škole tedy studovali budoucí egyptští králové. Žáci se zde nejen učili psát, počítat a plavat, ale byla jim také vštěpována záliba v literatuře, rétorice a bohatém, výrazném a obrazném literárním stylu. Svědčí o tom příběh o výřečném obyvateli oázy, jehož děj autor umisťuje do období 12. dynastie. Král Chetej Nebkaure má společně se svým ministrem Rensim vášeň pro literární styl eufuistického typu a Rensimu se podaří odhalit nebývalý literární dar u obyvatele oázy. Ministr schválně odkládá jasné řešení případu, a nutí tak talentovaného venkovana pronášet další a další stížnosti, dokud jich není devět. Vzniká tak ucelené literární dílo, cyklus.

Když hovoříme o palácové škole, musíme se zmínit i o otázce vzdělávání neplnoletých králů. Tím byl kupříkladu Pepi II., který měl usednout na trůn v šesti letech. Dva či tři roky poté (systém datování v období 4.-8. dynastie se vyznačuje jistou dvojznačností; abychom se této dvojsmyslnosti vyhnuli, bylo zapotřebí použít seznam vlád jednotlivých králů, jako jsou například anály na Palermské desce), když mu bylo asi osm nebo devět, byl schopen napsat, nebo přinejmenším nadiktovat nádherný dopis nomarchovi 1. kraje Horního Egypta Hufhorovi. Lze stěží předpokládat, že by dopis krále, třebaže neplnoletého, někdo redigoval či přepisoval.

Je naprosto jasné, že palácová škola nemohla zemi dodat potřebný počet vzdělanců. Školy musely existovat i v provinciích. V této souvislosti je důležité upozornit na skutečnost, že se v zemi udržoval určitý standard kurzivního písma, jež bylo víceméně jednotné v celém Egyptě. To trvalo tisíciletí až do revoluce roku 19 Ramesse XL, kdy začal odlišný vývoj Dolního a Horního Egypta trvající přibližně půl tisíciletí. Na konci tohoto období už byl Horní Egypt považován za věno manželky Amonovy, "božské uctívatelky" v Thébách, což byl kněžský titul, který se v té době dával dcerám libxjských, etiopských a sabských králů. Perská invaze, která zrušila instituci „Arnonova věna“, znovu sjednotila jak zemi, tak písmo. Jediným typem písma se stalo takzvané démotické písmo, severní typ úředního písma, který zcela vytlačil jižní písmo, takzvanou abnormální hieratiku.

Na konci 8. dynastie podle Manéthóna uzavírá revoluce starou, původem neolitickou monarchii trvající od "od stvoření světa". Ačkoli Manéthó vypočítává od Meniho (řecky Menés) osm dynastií, jedná se vlastně o jednu megadynastii. Přechody od jedné dynastie ke druhé byly tak bezbolestné, že se nabízí závěr, že se u moci držel jeden královský rod. Navíc nemáme žádný důvod domnívat se, že Meni byl zakladatelem královské linie. Je možné, že její kořeny sahají až do raných fází eneolitu, či dokonce do neolitu.

Pokud tato revoluce staré úřednictvo zcela nezničila, pak mu přinejmenším uštědřila silnou ránu. Staří úředníci, kteří přežili, se považují za elitu a nové úředníky označují jako "moč".

Toto srovnání je z historického hlediska velmi důležité, jelikož dokazuje, že revoluce, která svrhla 8. dynastii, byla první egyptskou revolucí (my ji nazýváme první postneolitickou, zatímco pro Egyptany to byla první revoluce po stvoření světa Sluncem), jež podryla víru v dokonalost stvoření i v samo všemohoucí Slunce. Moč, o které píší úředníci 9. a 10. dynastie, je pochopitelně výtok ze Slunce, neboť všichni rozumní tvorové na světě vznikli z tekutin z těla slunečního boha. Ze spermií vznikli bohové včetně nebe a země, ze slz lidé a ze dvou kapek krve z řezné rány Výrok (Hu) a Myšlení (Sia). Z moči pak vzešli lidé druhé kategorie. Tedy spíše všelijaká chátra!

První králové 12. dynastie, obnovitelé starého režimu, snažící se překonat několik století trvající krizi, byli nuceni přijmout opatření na obnovu starého úřednictva. Právě z této doby pocházejí první zmínky o speciální úřednické škole, a v žádném případě nejde o školu základní.

Určitě to není palácová škola, ve které se učí v první řadě princové, ale škola pro děti úředníků. Žáci nejsou v žádném případě malé děti učící se abecedu, ale dospívající chlapci, schopní uvažovat o různých věcech, jimž má cenu adresovat zevrubné naučení, které by malé děti nepochopily. Škola se nacházela v hlavním městě, kterým tou dobou bylo město Ictu, což je zkratka jména Ictaej, "zmocňuje se Obou zemí", tedy Egypta, což je rovněž zkratka z „Amenemhetictaej", tedy „Amenemhet se zmocňuje Obou zemí". Jde o opevněnou rezidenci nedaleko současného Lištu, v době římské říše to bylo egyptské označení Říma.

Je zajímavé, že od této doby se již nesetkáme se žádnou zmínkou o palácových školách. Jestliže však byly tituly "králův odchovanec" a "králův žák" chápány doslovně, musela zároveň s mimopalácovým vzdělávacím zařízením hlavního města existovat i škola palácová.

Ať už to však bylo jakkoli, právě na začátku 12. dynastie se objevila potřeba, kterou neolitická monarchie či první monarchie po stvoření světa můžeme ji nazvat libovolně - vůbec nepocítovala, a to sice potřeba úředníků a z ní vyplývající nedostatek těchto pracovních sil. Vzhledem k tomu, že úředník musí mít patřičné vzdělání, líčí doboví autoři výhody vzdělání, jeho přitažlivé stránky a kariéru, kterou mladým lidem umožňuje.

O cosi podobného se pokoušeli již za 9. a 10. dynastie (Kniha Kemejet), ale do dokonalé formy důkladného učení, svého druhu ideologie, se to podařilo vtělit jistému Chetejovi. Pokud se jedná o téhož tvůrce, který je zmiňován ve vynikající literární pasáži papyru Chester Beatty IV, autora dalšího významného didaktického díla té doby - Naučení krále Amenemheta 1., jež bylo, jak vyplývá z papyru Chester Beatty, sepsáno až za vlády krále syna Senusreta, pak lze připustit, že byl Chetejovi svěřen úkol sepsat královské Naučení na základě jeho předchozích literárních úspěchů. V tom případě musela být didaktická práce oslavující úřednictvo a vzdělání sepsána ještě za

Amenemheta I. I to, že bylo jeho jméno zahrnuto do literární pasáže papyru Chester Beatty a stejně prestižního památníku egyptských spisovatelů a básníků, tzv. památníku Daresi (19. dynastie), svědčí o tom, že Chetej byl skutečným autorem Naučení napsaného královým jménem (tak to přibližně popisuje Posener).

Chetej v Naučení zdůrazňuje, že je škola hlavního města otevřena i dětem z jiných měst a z neúřednických společenských vrstev. Tuto skutečnost má podtrhnout i jeho titul uvedený v Naučení. Naučení však známe pouze z opisů z doby 19. a 20. dynastie, kdy již byl tento titul obtížně srozumitelný. Základem archetypu je zřejmě vojenský titul, což se pro spisovatele výtečně hodí, neboť, jak tvrdil don Quijote, nikdy kopí neotupilo pero. Ovšem tento titul mohli za 19. a 20. dynastie chápat tak, že jeho nositel pocházel ze vzdálené východní části Egypta.

Pochopitelně není naším cílem ani přáním zkoumat zde složitý vzdělávací systém starověkého Egypta, který se v průběhu tisíciletí značně měnil (nejpodrobněji je to vyloženo v Brunnerově díle), nicméně musíme upozornit na to, že za 19. dynastie se náhle zvyšuje zájem o profesionální úřednickou didaktiku. Nejen že se čte a znovu opisuje staré Chetejovo naučení, ale vytvářejí se i nová díla, jež jsou obvykle zahrnuta do neobyčejně pestré směsi charakteristické pro 19. a 20. dynastii. Příčinou tohoto náhlého zájmu je srovnání úřednické a vojenské kariéry. Armádní kariéra je totiž v době sice nebezpečných a náročných, ale neustále vítězných V)Prav velice přitažlivá, neboť slibuje slušné zisky.

Revoluce roku 19 Ramesse XL však profesionální směr v didaktice ukončila. A nejen to. Ale o tom je třeba pojednat někde jinde, jelikož tato revoluce nebyla dosud jako taková vymezena.

Od 19. a 20. dynastie známe i chrámové školy (např. v chrámu bohyně Mut v Karnaku) a školy pro řemeslnické písaře, kteří zdobili malbami královské hrobky. Písemných prací těchto žáků máme k dispozici velké množství.

Krise úřednictva

V této nevelké studii není možné dějiny úřednictva ani načrtnout, na to by bylo zapotřebí mnohem většího prostoru. Ovšem u období krize se musíme alespoň na chvíli zastavit. Nebudeme hovořit o první egyptské revoluci za 8. dynastie, o období cizovlády v době 15. a 17. dynastie ani o jediné egyptské revoluci shora za Achnatona (Perepelkin ji označuje jako "převrat"), jež od základů otřásla všemi stránkami egyptského života. Tyto zvraty sice úředníkům způsobily škody, ale úřednictvo zase pokaždé poměrně rychle nabralo síly. V každém případě se v těchto obdobích vůbec nepřemýšlelo o tom, že by

měl úředníky někdo nahradit. Něco jiného je revoluce roku 19 Ramesse *XL*., jejímž výsledkem bylo vytvoření státu nového typu, který Egypt dosud neznal. Byl to boží, přesněji řečeno Amonův stát, který lze srovnat s božím státem, jaký si založili Židé. Ramesse *XL*. nebyl sesazen a mohl být až do smrti zmiňován dokonce v záznamech Horního Egypta, který již dávno nebyl pod jeho kontrolou (z tohoto období z Dolního Egypta se nám nedochovala přesná datace). Navíc byl velice vážený a ještě další století se lidé honosili tím, že jsou s ním v příbuzenském svazku. Ovšem politicky a ideologicky se monarchie zhroutila v roce 19, kdy se stal nový režim natolik zjevnou realitou, že bylo logické starou monarchii zrušit a uznat nový stát. Stalo se tak prostřednictvím nového chronologického systému, období od revolučního roku, období "obrození" (přesněji řečeno "obrozujícího se"), což pochopitelně znamená období původního Amonova království stvořeného na počátku světa. Tento systém používali v Horním Egyptě zároveň s léty Ramesse *XL* nebo samostatně. V roce 5 tohoto období již byl nový systém každopádně ustálen - země se rozdělila na dvě části a v obou částech, byť nikoli ve stejné míře, byl za krále uznán Amon. Faktický plnoprávný vládce Horního Egypta se považoval pouze za velekněze královského boha, a když se odvážil uzurpovat si královskou titulaturu, psal do kartuše i svůj kněžský titul.

Jak se v té době, tedy do smrti Ramesse *XL*., choval plnoprávný vládce Dolního Egypta Nesbanebdžed (Smendés), nevíme. Pozoruhodné je pouze to, že - přinejmenším v roce 5 - již měl rezidenci v Tanidě a že Tanis a její založení - evidentně jakožto hlavního města - je u Židů spojováno se založením Chebrónu (Numeri 13,22). To bylo další boží království. Lze konstatovat, že doba "obrození" odpovídá období Tanidy. To by znamenalo, že Chebrón byl založen v roce 12 Ramesse *XL* Nesbanebdžed a jeho manželka Tanutamona byli v té době navíc označováni jako "tvůrci země (tj. světa), které dal Amon severu své země (tj. Egypta)" (papyrus Goleniščev II, 2, 35). Předpokládá se, že Nesbanebdžed přijal královskou titulaturu teprve po smrti Ramesse *XL*, ale žádné přesvědčivé důkazy o tom nemáme. Každopádně do královské titulatury nezahrnoval svůj kněžský titul, pokud jej tedy do přijetí královské hodnosti vůbec měl. Z jeho nástupců tak činil pouze Pasbachaenniut (Psusennés I.), a to ještě nepříliš pravidelně.

Najihu se to rovněž neobešlo bez nároků na královskou titulaturu. Provinil se tím už Hrihor a poté Pinodžem I., který nakonec královskou titulaturu přímo přijal. Jeho potomci to již nedělali, i když jeho syn Mencheperre se čas od času pokoušel získat královské kartuše, nicméně bez královských titulů. Jelikož všichni Nesbanebdžedovi nástupci měli královský titul, zatímco Hrihorovi pouze kněžský, má se za to, že jižní království uznávalo nadvládu severních králů, tím spíše, že se zřejmě rovněž v souvislosti se smrtí Ramesse *XL* upustilo od datování "obrození" a celý Egypt se opět začal řídit léty

vlády jednotlivých králů, teď již králů 21. dynastie z Tanidy. Lze na to však pohlížet i jinak, a to sice tak, že myšlenka božího království byla na jihu provedena důsledněji než na severu, kde se neudržel princip vlády kněží a došlo k návratu k tradiční egyptské monarchii s obvyklým datováním podle let vlády jednotlivých panovníků. Kdežto na jihu, kde se v Thébách již po tisíciletí nacházelo centrum Amonova kultu, byla myšlenka Amonova státu silnější. Datování podle severních králů pak mohlo být pouhým eponymátem.

Revoluce roku 19 v každém případě způsobila tu, že král sice nebyl svržen a zůstala mu celá královská titulatura, oficiálně již však nebyl uznáván za boha, ale pouze za člověka, třebaže nejvýše postaveného ve státě.

V proslulé Venamonově zprávě o cestě do Byblu je to řečeno zcela otevřeně (papyrus Goleniščev II, 2, 53). Tato zpráva, ať už byly bezprostřední cíle jejího sepsání jakékoli, je podána jako manifest nové ideologie. Zdůrazňuje se v ní, že Venamon slouží bohu, nikoli člověku, že bybloský král Cekerbaal (srov. AEB č. 72071) je povinen vykonat vše, o čem jej Venamon požádá, neboť není vyslanec člověka, ale boha, přesněji řečeno lidský vyslanec Amona, doprovázející skutečného božského posla - konkrétně Amonovu sošku.

Jak se dalo očekávat, není tento vyslanec úředník, protože to by zastupoval bezmocného lidského krále, ale má titul chrámového služebníka, jakéhosi chrámového vrátného v Karnaku. Už jen tento titul svědčí o tom, že v Egyptě došlo k revoluci a že se včerejší a dnešní stát nedají srovnat. Dochází k naprosto neslýchané věci. V úloze diplomata vystupuje chrámový vrátný. To nemá v egyptských textech obdoby. Do revoluce roku 19 bylo něco takového naprosto nemyslitelné. Cekerbaal tvrdí, že dřív egyptští králové posílali jeho předchůdcům na bybloském trůnu zprávu, že potřebují dřevo, a oni jim je dodali, a to za nemalé peníze. Není pochyb, že tato poselstva tvořili úředníci, vojenští velitelé či palácoví služebníci, ale v žádném případě nechrámoví vrátní.

Brzy po Venamonově cestě se situace v Egyptě opět poměrně stabilizovala a monarchie se navenek udržela - alespoň na severu země -, takže je docela možné, že za 21. dynastie, tedy po smrti Ramesse XL, by se už nic takového nestalo. Přesto vidíme, že myšlenka božího království je ve Venamonově zprávě zachycena poměrně důsledně. V Egyptě, v lidském, nikoli božím království, král působil prostřednictvím svých sluhů, úředníků, kdežto v božím státě museli jejich místo zaujmout sluhové boží. Venamon je jedním z nich. Jedná na základě Amonova osobního pokynu, sděleného patrně přes orákulum, a dopisu velekněze tohoto boha, jenž jeho pokyn potvrzuje.

Situace popisovaná ve Venamonově zprávě je ještě zajímavější - Venamonovo poselstvo, tedy poselstvo boží, bylo vysláno jedině proto, že předchozí vyslanci, kteří do Byblu dorazili za stejným účelem (získat dřevo na Amonovu posvátnou bárku), ale z pověření krále v době, kdy monarchie ještě

existovala, neměli úspěch, a to z důvodu, jenž se zdá být Venamonovi naprosto zjevný - šlo o vyslance lidského krále, na kterého se nikdo nemusel ohlížet, obzvlášť když neměl dost peněz na zaplacení. Venamon krále označuje pouze zkráceným jménem Chamuaset a toto jméno je ve zprávě napsáno bez královské kartuše. To však nevyjadřovalo neúctu ke králi. Od doby Achnatona se králové označovali zdvojnásobnými jmény a tato jména se zpravidla do kartuší nezapisovala: Vaenre (Achnaton), Mehi (Haremheb), Sesu (Ramesse II.), Mesu (Ammenemes), Sesu a Hekaiunu (Ramesse III.), Hekamaat (Ramesse IV.) a Chamuaset (Ramesse XL). To, že jsou vládci severního a jižního státu Nesbanebdžed a Hrihor ve zprávě označeni jménem (bez kartuše), svědčí o jejich postavení svrchovaných vládců. Vždyť jen jeden člověk v celé zemi měl jméno, jež nevyžadovalo žádná vysvětlení, ať už to byl titul, jméno otce nebo místo původu či bydliště.

Chamuasetovi poslové vyslaní do Byblu byli zadrženi Cekerbaalem a strávili 17 let ve vězení. Tam také zemřeli a jejich hroby měly být ukázány Venamonovi.. Právě srovnání Chamuasetových poslů s božími vyslanci ukazuje, že měli společný cíl, i když účel prvního poselstva není konkrétně jmenován. Získat dřevo na Amonovu posvátnou bárku nebylo záležitostí jen tak někoho, ale králů. Srov. například s vyobrazením bárky na papyru Brooklyn č. 47.218.3 z roku 14 Psammetika 1. Na bárce jsou napsána jména Psammetikova předchůdce, etiopského faraona Taharky.

Situace vypadá následovně - dokud byli poslové prvního poselstva naživu, nebylo možné vyslat další. Druhé poselstvo vypravili, jakmile přišla zpráva o jejich skonu. Víme tedy, že se v Byblu soužili 17 let, a díky tomu můžeme vypočítat datum jejich vyslání - je jím rok 7 či dokonce 6 Ramesse *XL*. Tato událost musí být zařazena do sledu událostí, jež v Egyptě předcházely zavedení období "obrození": potlačení Amonova velekněze Amenhotepa, vpád královského syna z Kuše Panehsiho a nakonec příchod Hrihora a vyhlášení období "obrození" v roce 19. Na severu se zřejmě rovněž v roce 19 objevuje Nesbanebdžed a za hlavní město si vybírá Tanidu - první zmínka o ní pochází z roku 24. Cekerbaalovo drzé chování ke královskému poselstvu svědčí nejen o slabosti Egypta, ale i o něčem mnohem důležitějším - král nebyl schopen zajistit dřevo na Amonovu bárku. Z toho velice jasně vyplývá, že není hoden Amona, jenž je schopen postarat se prostřednictvím orákul o život a majetek v podstatě každého člověka, včetně těch nejnižší postavených, a řešit i ty nejmalichernější záležitosti.

Amonův vyslanec Venamon dosáhl toho, co se královi nepodařilo. Samozřejmě za dřevo zaplatil, ale získal je jedině proto, že bybloskému králi bez ustání připomínal, že je boží posel, že pokud by ho odmítl, urazí boha, a že s prvním poselstvem se tak lehce vypořádal jedině díky tomu, že jej vypravil král, který je sám také pouze člověk. Je to jediné přiznání této skutečnosti

v literatuře, přesněji řečeno v písemných památkách starého Egypta. To bylo možné jedině v důsledku revoluce.

Venamonovo poselstvo je jedinečné zřejmě i proto, že po smrti Ramesse XI. se monarchie znovu obnovila, přinejmenším na severu, a zahrnovala i více méně nezávislé a v některých obdobích alespoň poměrně samostatné jižní Amonovo království. Nicméně boží stát poměrně silně otrásl prestiží úřednictva a do popředí se dostalo kněžstvo, nesporná aristokracie období poslední desítky egyptských dynastií. Kněžstvo všemožně zdůrazňuje starobylost jednotlivých rodových linií, ve kterých se kněžský titul předává z generace na generaci. Usilování o výnosné kněžské hodnosti, jež je vlastní úředníkům všech dob, se nyní pozměňuje - dědiční úředníci se považují především za dědičné kněze. V již zmiňovaném rodokmenu velekněží boha Ptaha, v jejichž rodu se vyskytovali i vysoce postavení úředníci, zahajuje představitel každé generace svou titulaturu kněžským titulem "otec boží". Pochopitelně se o každém z nich mohlo hovořit jako o "otci boha tom a tom", zatímco ve skutečnosti šlo o vezíra, hlavu egyptské správy, nomarchu Memfidy nebo nějakého jiného významného úředníka. "Otec boží Anchšešonk", aulOr známého Naučení, který byl podle preambule k tomuto svému dílu zatažen do spiknutí proti faraonovi, tedy nemusel být nutně pouze knězem. Úředník je jakožto účastník spiknutí proti králi mnohem věrohodnější.

Kontingenty úřednictva

Autor Josefova příběhu záměrně zdůrazňuje, odkud Josef vyšel a jakých výšin dosáhl, aby čtenář ocenil pout, již vykonal, jako něco zcela výjimečného. Ale z egyptského hlediska o nic mimořádného nešlo. Naopak, Egyptané s oblibou nacházeli talent (aJosefje bezpochyby popsán jako talentovaný člověk) v těch nejnevhodnějších místech. Například Ptahhotep, autor známého didaktického díla, vezír z 2. poloviny 5. dynastie, praví, že duchaplná řeč je cennější než smaragd, a přitom se s ní lze setkat i u otrokyně u žernovu. Stejnou myšlenku vyjadřuje i dílo Stížnosti výmluvného venkovana, o kterém jsme se zmiňovali výše. Nevzdělaný člověk, jenž téměř všechny své dny tráví v poušti daleko od lidí, a navíc pocházející z oblasti, jejíž obyvatelé se podle Hérodota dokonce byli ptát orákula, zda se mají považovat za Egyptány, oplývá takovou výmluvností, že i lidé na vysoké kulturní úrovni - egyptský král (král Egypta byl do revoluce roku 19 Ramesse XI. považován nikoli za člověka, ale za boha) a jeho ministr - mají z jeho řeči požitek, příkazují ji zapsat a uchovat pro potomstvo. Tentýž vztah Egyptanll k talentu nacházíme i v ústně tradovaných vyprávěních o faraonu Ahmose. Jeho výjimečný panovnický talent je ještě zdůrazněn jeho nízkým původem, sklonem k alkoholismu, a dokonce neúctou k cizímu majetku.

Původ tedy nebyl, alespoň teoreticky, překážkou na cestě k úřednické kariéře. Ostatně i v praxi vidíme, že do písařské školy, kde studovaly děti úředníků, mohli své syny posílat i neúředníci a bylo to považováno za zcela běžné.

Egyptský král byl ve svém domě pánem, proto mohl jakoukoli hodnost, od následníka trůnu po dozorce stájí (č. 72-76 a 229 Amenopova Onomastikonu) obsadit, jak se mu zachtělo. Nicméně ve všech obdobích egyptských dějin bylo nejrozšířenějším blahopřáním: "Zůstavte své úřady svým dětem," a to ve všech myslitelných variantách. Není v tom pochopitelně žádný rozpor. Normálním řádem věcí je dědit, ale tento řád lze i porušit. Například když úředník zemřel bez dědiců, spáchal zločin, nebyl někomu vhod, upadl u krále v nemilost apod.

Přesto, jak je vidět, existovala snaha normální řád neporušovat. S jistotou však lze tvrdit, že od 12. dynastie, a snad i dříve, až do konce 20. dynastie existoval v Egyptě systém "soupisů" či "zjišťování ztrát", jenž umožňoval určit nedostatečné či chybné obsazení pracovních sil na všech úrovních a ve všech bodech jedinečné instituce, jakou byl Královský dům, na straně jedné a zaměstnat mladou mužskou generaci podle určitých věkových kategorií vypočítaných v oddílu "Člověk" Amenopova Onomastikonu na straně druhé. Oddíl "Člověk" souvisí s oddílem "Královský dům" tím, že se věkové kategorie a kromě nich i kategorie záporně charakterizující pracovní schopnost - slepec, mrzák (v Onomastikonu nejsou uvedeny) - v soupisech uvádějí se zřetelem na pracovní-sociální kategorie, kterých je celkem pět: vojáci, kněží, řemeslníci, královi otroci (všechny tyto kategorie V}jmenovává vojenský písař Ceneni, 18. dynastie) a úředníci. Tyto soupisy mohly být lokálního či celoegyptského charakteru. Jejich účelem mohlo být pouze doplnění pracovních sil, mohly být tedy revizní povahy, ale mohly souviset i s mobilizací vojenských kontingentů či pracovních kontingentů na takzvané královské práce, a tudíž být povahy mobilizační.

Úředníci nebyli do tohoto systému pochopitelně zahrnuti tak "přímočaře" jako královi otroci, nejpodstatnější část obyvatelstva starého Egypta, či jako vojáci, což byla v podstatě veškerá bojeschopná mládež, již bylo možno odvést, aniž by byly oslabeny ostatní čtyři skupiny, v zásadě taktéž královi otroci. Ne náhodou proto vojenský písař Ceneni při znázornění celoegyptského soupisu obyvatel zmiňuje a vyobrazuje pouze čtyři kategorie a naprosto ignoruje kategorii pátou - úřednictvo. Ne náhodou také všechna více či méně informativní svědectví o soupisech pocházejí z vojenského období 18.-19. dynastie a souvisejí s náborem do vojska. V dochovaných svědectvích o revizních soupisech jsou úředníci zmíněni pouze jednou (vzorový dopis na opisování pro žáky, papyrus Anastasi IV 4, 8-9; jsou známy i další opisy), přičemž jde o revizi čistě lokální povahy. Mobilizační soupisy, které se nějakým způsobem týl<.ají úřednictva, souvisejí s víceméně krátkodobými úkoly a nejsou pro nás

zajímavé. Úředníci jsou ze systému soupisů fakticky vyjmuti. Vyplývá to ze samé podstaty pracovní didaktiky - Chetey a jeho pozdní epigonové (19. dynastie) spatřují v získaném vzdělání naprosté osvobození od vojenské služby a od přiřazení k řemeslníkům a zemědělským pracovníkům, tedy ke královým otrokům. Je zde tedy poměrně jasné dělení - buď člověk patří k páté kategorii, nebo k jedné ze čtyř. Je zajímavé, že Didaktika přiřazuje ke čtyřem nežádoucím kategoriím i kněží - zřejmě z toho důvodu, že byli v Egyptě úzce spojeni s pěstováním obilí.

Zvláštní postavení úředníků v soustavě soupisů se pochopitelně vysvětlovalo jejich profesionální přípravou, což do jisté míry platilo i pro kněžstvo a řemeslníky specializující se na zvěčňování nápisů, a konečně také elitním charakterem úřednických hodností a malým početním stavem úředníků v porovnání s hodnostmi ostatních kategorií.

Soupis revizního charakteru zřejmě pouze potvrzoval úplnost odpovídajících hodností. Pokud bylo nezbytné někoho jmenovat či odvolat, bylo možné to udělat i v době provádění soupisu, ale o jmenování úředníků se v pramenech hovoří neustále, a to i bez jakékoli souvislosti se soupisy. Při popisu kariér úředníků se o soupisech rovněž nehovoří. Mimo tento systém stojí fakticky i dědění hodností, přestože mu jakožto principu neodporuje a může s ním být v souladu.

Předávání úřednických hodností z otce na syna či z příbuzného na příbuzného (i k tomu docházelo) bylo v průběhu tisíciletí poměrně stabilní, jelikož to byl způsob, jak úředníka zabezpečit ve stáří. Tato instituce se v egyptském právu také nazývá "opora ve stáří". Přesto se toto následnictví v určitých obdobích projevuje méně a v jiných více. Lze to vysvětlit specifickým charakterem té či jiné doby a úrovní pramenů, jež se nám z daných období dochovaly.

Klasickým případem předávání funkce z otce na syna je pochopitelně rod velekněží boha Ptaha, jenž udělal takový dojem na Hekataia z Miléty a Hérodota. Příímá linie tohoto rodu začíná Imhotepem za krále Džosera (a možná i Sechemcheta, pokud Wildung správně přečetl graffito na památníku tohoto krále) a končí Psenptahem, jenž zemřel (byl zabit?) v den, kdy do Alexandrie vstoupila Augustova vojska. Poté nastupuje pobočná rodová linie, která však, jak se zdá, neměla dlouhého trvání.

Tento rod tedy prakticky existoval současně s celou monarchií faraonů a skončil spolu s ní, jelikož Ptolemaiovci, jež nepřežil, měli přece jen jako faraoni větší pravomoci než pohanští římscí císaři. Podle Hekataia a Hérodota šlo o přímou linii přecházející z otce na syna a zahrnující přes tři sta generací. Všichni byli Ptahovými velekněžími. Vyplýval z toho zajímavý kontrast faraoni se nemohli pochlubit tak přímým a stabilním následnictvím. Faraonů lze sice také napočítat přes tři sta pokolení, ale patří k různým rodům, jež mohou být v jednotlivých případech příbuzné. Některé rody navíc vládly

současně a o zcela přímé linii se nedá hovořit ani v rámci jednoho rodu či dynastie. Rodokmen Ptahových kněží je spolehlivější než chronologie faraonů. Je pravda, že Ptahovi kněží byli kněžími, zatímco v této práci bychom měli hovořit o úřednících. Nicméně připomeňme, že podle Učebnice hierarchie patří velekněží nejvyšších egyptských božstev do úřednické části obsazení funkcí Královského domu.

Známý Berlínský seznam, který objevil a vydal Borchardt, Hekataiův a Hérodotův popis potvrdil. Rodokmen skutečně znázorňuje představitele rodu velekněží boha Ptaha, z nichž je každý synem svého předchůdce. Každý zahajoval svoji titulaturu kněžským titulem "otec boží", který byl, jak jsme viděli výše, rovněž termínem vyjadřujícím příbuznost v oblasti posvátného manželského svazku, jehož prostřednictvím Slunce přivádělo na svět faraony. Jak jsme se již zmiňovali, v posvátném příbuzenském svazku tento termín označoval manžela matky budoucího krále, již Slunce oplodnilo přes jeho tělo. Pokud šlo o krále, otce následujícího krále, byl obvykle označován jako "král ten a ten" a termín "otec boží" byl zbytečný. Nicméně pro králova otce, který sám králem nebyl, byl tento termín vyjadřující příbuznost nejvyšší hodností, jaké mohl člověk, tedy králův poddaný dosáhnout. Z termínu označujícího příbuznost se tak stal specifický titul praotce královské dynastie, praotce bohů. Tento titul naprosto jasně ukazoval, že otec boha, krále, nebyl bůh, ale člověk. A právě takto Egyptané Hekataiovi překládali vysvětlivky k vyobrazením, odpovídající vysvětlením na zdech kaple, jež praví "otec boží (+ označení funkce) ten a ten, syn ", "otce božího (+ označení funkce) toho a toho, syna" a tak za sebou následují desítky případů. Dozvídáme se to od Hérodota, jenž uvádí i odpovídající egyptské slovo *pirómi* (původně egyptsky *remec*), "člověk" (pochopitelně v pořečteném tvaru *pirómis*).

Na památníku v Berlíně je sice rodových představitelů znázorněno mnoho, ale nejsou zde zvěčnění všichni. Jejich výčet končí nejen dlouho před příchodem Augustových vojsk do Alexandrie, ale ještě i před Hekataiovými a Hérodotovými cestami do Egypta v 1. polovině 27. dynastie. Rodokmen je zde zaznamenán pouze do období 22. dynastie. Navíc se dochoval pouze na jedné stěně kaple, na které jsou v řadě pásů vyobrazení členové tohoto rekordně dlouhého rodu. Generace za sebou následují shora dolů a zprava doleva, začínají zřizovatelem památníku, postupují vzestupně do hloubi věků a pásy přecházejí minimálně ještě na jednu stěnu, která se nám bohužel nedochovala. Proto z tohoto památníku nelze určit počet generací. Je však jasné, že jich bylo mnohem méně než na památníku, jež popisují Hekataios a Hérodotos.

Dále údajům řeckých spisovatelů neodpovídá ani to, že sice mnozí, ale nikoli všichni představitelé tohoto rodu byli velekněžími boha Ptaha. Nacházeli se mezi nimi i vezíři, správci Memfidy a další významní úředníci a kněží.

Přesto byly nejtypičtějším rodovými hodnotami tituly velekněze boha Ptaha a vezíra. Vysoké funkce (zejména Ptahova velekněze) sice občas zastával někdo mimo jejich rod, či mimo přímou linii, ale poté se opět vracely do přímé linie, jako by se je představitelé rodu snažili při první vhodné příležitosti získat zpět.

Pochopitelně není vyloučeno, že čistota a přímota rodu jsou místy přikrášleny. Zdaleka ne vše se shoduje s paralelními genealogiemi tohoto rodu a s údaji z památníků. Přesto na člověka existence úřednického rodu, jenž si udržel nejvyšší funkce v zemi během tří tisíciletí, nemůže neučinit silný dojem.

Nevíme, kterou generací začínala tato kaple, ale vezír Rahotep, jenž je v ní vyobrazen a žil za vlády Ramesse II., tento rod odvozoval od Imhotepa (3. dynastie). V pozdější době již byl Imhotep zcela nesporně považován za Ptahova syna a tato skutečnost určovala horní hranici rodokmene. Je však otázka, zda měl tuto podobu i rodokmen v kapli z doby 22. dynastie, což byla v porovnání s Ptolemaiovským a římským obdobím hluboká minulost. Je možné, že rod pokračoval ještě dále, do doby raných dynastií.

Tento rod je samozřejmě velice mimořádný, ale dochovaly se nám i genealogie jiných úřednických a kněžských rodů (zpravidla z období posledních deseti dynastií). Deset či dvacet generací u nich není ničím výjimečným. Z raného období máme sice genealogií málo, ale památníky a doklady nám umožňují leccos zrekonstruovat. V tomto krátkém nástinu nemá smysl zabývat se všemi těmito rodokmeny, nicméně se nelze nezmínit o pozoruhodných dějinách rodu nomarchů 16. kraje Horního Egypta, jež sepsal nomarcha Chnumhotep (polovina 12. dynastie). Historie rodu není dlouhá, trvá jen něco málo přes jedno století, ale je skvěle vylíčena. Jsou to jediné dějiny rodu, které se nám ze starého Egypta dochovaly a jež lze jen částečně srovnat s historií úřednicko-kněžského rodu z Taudžait (26.-27. dynastie) vyloženou v soudní žalobě (papyrus Rylands IX). Titul nomarchy se v tomto rodu předává nejen po mužské, ale i po ženské linii. Rovněž musíme připomenout obrazovou galerii předků v hrobce nomarchy 14. kraje Horního Egypta Ahhotepa, jenž žil za vlády Amenemheta II. - je v ní vyobrazeno asi šedesát mužů s hodností topajis (v té době to byl titul nomarchy či velitele města) a jejich žen bez označení příbuzenského vztahu mezi nimi ani vzhledem k majiteli hrobky. Jelikož v té době nebylo zvykem vyobrazovat v hrobkách celé příbuzenstvo, musí jít o předky, přičemž se samozřejmě nemusí jednat o přímou linii.

Z doby 13.-17. dynastie se nám nehledě na složitou situaci daného období, ve kterém vládlo jen o něco málo méně králů než za dobu zbylých pětadvaceti dynastií, dochovaly památky, jež nám umožňují sestavit rodokmen úřednické rodiny, ze které vzešly dvě královny, několik vezírů a linie nomarchů el-Kábu (3. nom Horního Egypta). Titul nomarchy se v této rodině stává

zcela dědičný - považují jej za svoje vlastnictví a prodávají ho za 60 debenů zlata (zaplacených pochopitelně ve zboží) představiteli téhož rodu.

Za celé dějiny faraonů je toto sice jediný doložený případ prodeje neknežské hodnosti, ale časté zmínky v životopisech sepsaných úředníky, že jejich kariéra začala velice brzy, když byli ještě nemluvnaty, měřili pouze jeden loket či ještě pili mateřské mléko apod., jsou poměrně výmluvné. Jejich prohlášení nelze chápat jinak než jako důkaz o dědičnosti hodností. Zároveň nutno podotknout, že nový úředník nemusí čekat, až se funkce uvolní. Může být jmenován jako pomocník otce či jiného příbuzného, jenž daný post zaujímá. Za Psammetika I. Petese prosí úředník vykonávající stejnou funkci jako Josef Ue tedy zodpovědný za úrodu a je "velitelem lodní přepravy") faraona, aby mu jmenoval jako pomocníka, ovšem se stejným titulem, příbuzného a jmenovce, který bude fakticky vykonávat funkci a posílat mu zprávy jako svému nadřízenému. Jelikož bylo podobných případů, kdy jednu hodnost vykonávaly dvě či více osob, mnoho, bylo nutné rozlišovat držitele hodností a jejich skutečné vykonavatele, což se v určitých dobách (6.-8. dynastie) řešilo tak, že se k názvu funkce dodávalo přídatné jméno "skutečný", nebo se naznačilo, že skutečný vykonavatel působí pouze jako zástupce.

Vrcholem vztahu k funkci jakožto k něčemu svému, jako ke svému vlastnictví, byla představa "vlastní hodnosti". Setkáváme se s ní pouze jedinkrát (stéla Br. Mus. 101), ale v takovém kontextu, že je jasné, že jde o zcela obvyklý jev rozšířený po celé zemi. Ve výzvě žijícím, s níž se velmi hojně setkáváme v nápisech v hrobkách, na pouštních skalách, stélách a později i na sochách, obsahující prosbu, aby člověk pronesl přání všeho dobrého na adresu majitele dané památky, se vyjmenovávají odměny, které člověka, jenž přání pronese, očekávají, a mezi nimi je i předání hodnosti dětem. Výzva je určena především kněžím a úředníkům. Tak je tomu ve všech obdobích počínaje 5. dynastií. Varianta "vlastní hodnosti dětem" je samozřejmě běžný případ.

Práce zkoumající pojem "vlastnictví" (Perepelkin) však naznačují, že jej Egypťané chápali mnohem vágněji než my a že do něj zahrnovali i takové věci, které by do něj patřit neměly. Například drobní úředníci, kteří si přivydělávali u vysoce postavených úředníků či osob těšících se králově přízni, byli považováni za "lidský majetek" svého pána.

Zřejmě není třeba zdůrazňovat, že všechna "práva" na hodnost ihned mizela, pokud král vyžadoval jiné řešení. Rod velekněží boha Ptaha tak musel funkci uvolnit v okamžiku, kdy Amenhotep III. potřeboval jejich dědičnou hodnost pro prince Thutmose nebo když králové Ramesse II. a Ramesse III. chtěli pro své syny, již se oba jmenovali Chamuaset. Jestliže byl král s úředníkem nespokojen, sotva na dané místo jmenoval jeho syna. Amenemhet III. zase sesadil vezíra Cheteje, jenž mu nevyhovoval, a nově jmenovanému hodnostáři adresoval instrukce, jak se má v úřadu chovat. To by se ne-

stalo, pokud by byl nový úředník Chetejovým synem či příbuzným. Faraonovo pokárání, třebaže mírné, totiž znělo pro každého poddaného děsivě, tím spíš že obvykle král nešetřil laskavostmi. Je zajímavé, že z období prvních osmnácti dynastií existuje pouze jedno takové naučení. Jinak lze jen obtížně chápat, proč si jej vezíři 18. dynastie nechávali opisovat do svých hrobek jakožto nejdůležitější dokument, kterým se řídili při své činnosti.

Nicméně s vezíry, již upadli do nemilosti, se setkáme i před Chetejem. Nutno poznamenat, že v době 3.-6. dynastie, kdy ještě existovala "první nádoba", tedy přímí potomci prvních lidí stvořených bohem tvůrčích sil Chnumem (a nikoli "moč" slunečního boha, která je vystřídala za 9. a 10. dynastie, viz vysel, nesporná šlechta, a to zjevně šlechta úřednická, plnící vysoké funkce v hlavním městě i v krajích, byly všechny pečete bezejmenné. Následně pečete s uvedením hodnosti až na některé výjimky (místo nich mohou být pečete s určitými ornamenty nebo se jmény vládnoucího krále) zcela mizí nebo se jako v době pozdní 12. a zejména 13. dynastie objevují osobní pečete, tenkrát ve formě skarabů, na nichž se uvádí nejen hodnost, ale i jméno člověka, který ji zaujímá, jako by v té době bylo spojení s hodností považováno za pevnější. S osobními pečeti se znovu setkáváme za 25.-26. dynastie, jako by se do určité míry obnovil i charakter staré epochy.

Se sesazením či tresty úředníků se setkáváme neustále, a to jak v královských rozkazech, tak v nápisech samotných úředníků. Nebezpečí soudu, bití, zmrzačení či popravy existovalo vždy. Často se u provinilých úředníků rovněž vyskytuje hrozba společenské degradace - převedení do zemědělského stavu. Nicméně se skutečným vyplněním tohoto trestu se nesetkáváme u úředníka, ale u kněze, a to pouze ve známém papyru Goleniščev IV (tzv. literární dopis, který vydal nejprve Korostovcev a poté příkladně Caminos). Události popsane v tomto papyru bývají vztahovány ke konci 20. dynastie (Fecht). Výsledkem je cosi jako „farmařící gentleman“ v Anglii 19. století - vzdělanec, který se zabývá zemědělskou prací, oře, seje a sklízí úrodu. Nicméně v Anglii urozenému statkáři nehrozily při vyúčtování tělesné tresty.

Zaopatření úředníků

Není pochyb, že úředník sloužící v Královském domě byl Královským domem také zaopatřován, nicméně doklady, které by to přímo dosvědčovaly, se nám nedochovaly. V textech z období 5.-6. dynastie a dalších dob se nacházejí zmínky o víceméně pravidelných výdejích obilí z obilnice, oděvů a náčiní z pokladnice a masa přímo od dvora. V Naučení Chetejově (12. dynastie) se praví, že úředník je zaopatřen na jakémkoli "místě" (ve významu "úřad" či "správa"), které patří k hlavnímu městu, což v tomto případě znamená ke

Královskému domu, a nikoli k hlavnímu městu jako místu. Přímo do domu se potraviny úředníkům žijícím v hlavním městě dodávaly pouze v případě obzvláštní přízně a patrně i úředníkům pokročilého věku (Sinuhet, autor známé povídky, 12. dynastie; Ineni, nomarcha a stavitel, 18. dynastie).

Achnaton přímo praví, že poskytuje úředníkům živobytí, ale nerozepisuje se, jak to dělá. Vedle stálého zaopatření, o němž máme dosud jen poměrně matnou představu, existovala i praxe drobnějších jednorázových výdejů z královských "šnau" (místo přípravy jídla a skladování potravin; význam stanovil Perepelkin) v hlavních městech nebo při cestování královského dvora po zemi. Několik pecnů chleba a nádoba piva (obvyklý poměr byl 10 : 1) znamenaly velkou počtu i pro vezíra. Jednorázové výdeje přímo z královského dvora dobře dokládá přinejmenším jeden podrobný dokument papyrus Bulaq 18 (raná 13. dynastie).

Celkově ale dával král úředníkům víc než jednorázové či stálé přiděly potravin. V hrobkách vysoce postavených úředníků či osob těšících se králově přízni z doby 4.-8. dynastie jsou znázorněna velká "vlastní hospodářství" skládající se z mnoha vesnic, velkého množství poddaných a tisíců kusů dobytka.

Po revoluci za 8. dynastie tato velká hospodářství patrně mizí, ale za 9. a zejména 12. dynastie opět vznikají, i když možná ne v takovém rozsahu jako dřív. Patrný je jeden rozdíl - vesnice již nejsou v soukromých rukou. Zato se přímo praví, že soukromé hospodářství poskytuje úředníkovi král. Je to tedy určitá mzda za úřednickou práci. V Naučení loajalistickém (raná 12. dynastie) se tvrdí, že věrnost a efektivní služba králi bude odměněna lidmi, „(královými) otroky“, zatímco králova nemilost člověka, tedy nepochybně především úředníka, připraví o zaopatření.

Nezanedbatelnou úlohu hrají v soukromém hospodářství majitelovi bratři. Vzhledem k tomu, že je význam slova "bratr" poměrně nejednoznačný, šlo možná o mužské příbuzenstvo obecně. Mohou spravovat hospodářství svého příbuzného, vést vy'kazy či se starat o určitou část hospodářství. Bývají označováni výrazem "vlastní bratr" (Perepelkin). Nutno podotknout, že tento termín známe již ze stél z Heluánu, které spadají do období 2. dynastie. Je tedy poměrně pravděpodobné, že se velká soukromá hospodářství objevují mnohem dřív než za 4. dynastie.

Za 12. dynastie se "vlastní hospodářství" významného úředníka jasně dělí na dvě části - na úřední majetek a dědičné statky. Když tedy Egyptané říkají, že vlastní majetek poskytuje král, mají na mysli právě úřední majetek. S tímto rozdělením se setkáme ještě mnohem dřív než za 12. dynastie, přesně za 5. dynastie, a je možné, že existovalo již v době vzniku instituce "soukromého hospodářství", jež se objevuje nejpozději za 2. dynastie. Ale jedině dědičné statky jsou srovnatelné s našimi výrazy "soukromé" či "osobní" vlast-

nictví, třebaže Egyptané do pojmu "vlastní dům" / "hospodářství" zahrnovali i úřední majetek.

Je pozoruhodné, že do dědičných statků patří i kněžské hodnosti, na které měli jejich majitelé evidentně větší práva než úředníci na své funkce, i když i ony byly do jisté míry považovány za čísi majetek. Králové měli určitou rezervu kněžských hodností, jimiž mohli odměňovat úředníky za jejich služby. Počet kněžských hodností a za 4.-6. dynastie i funkcí souvisejících se stavbou pyramid, soustředěný v jedné ruce, mohl být velmi vysoký, a jak ukázaly abúsírské papýry z doby 5.-6. dynastie (nádherně je vydali Cenival a Posener-Krieger a probádala Posener-Krieger), všechny tyto hodnosti se musely skutečně vykonávat. I když přihlídneme k tomu, že vykonávání kněžských hodností vyžadovalo všehovšudy tři měsíce v roce, je nepochopitelné, jak to zvládali lidé, kteří měli těchto hodností celé katalogy. Ledaže existovala instituce zástupců, například v podobě rodinných příslušníků.

Úředníci a egyptská kultura

Nejnázornější hmotný přínos této společenské vrstvy je pochopitelně V}jádrěn v dochovaných monumentálních památkách starého Egypta, jejichž stavby měli na starost. Sotva lze úředníkům připisovat umělecké řešení památek, i když někteří z nich přímo prohlašují, že to byli právě oni, kdo postavil ten či onen objekt, jak tomu bylo například s chrámem Chentiimentia (Usir) v Abydu v době první stavby za Senusreta. Práce bezpochyby řídil vezír a správce státní pokladny (tak se v té době nazýval správce královského paláce či dokonce ministr královského dvora) Mentuhotep. Nicméně autorství si nárokuje i jistý Meru, což byl soudě podle titulu stavební odborník. Je jasné, že z architektonického hlediska byl za stavbu zodpovědný on. Avšak stejně tak není pochyb o tom, že organizace (lidé, nástroje, zásobování, doprava a konečně i právo přijímat zodpovědná rozhodnutí) spadala do kompetence správce státní pokladny.

Obelisky a sochy králů a vysoce postavených úředníků rovněž nevytesával i v lomech z alabastru a prachovce úředníci, ale zato zabezpečovali veškeré pracovníky a přepravu monumentů.

V literatuře úředníkům vdčíme za vznik dvou žánrů: autobiografie a naučení. První se zrodil ze seznamů jejich početných titulů zapsaných v hrobkách, jejichž prostřednictvím chtěli dát na onom světě najevo svou urozenost a na tomto světě upozornit návštěvníky hrobky na sebe jakožto na osobnost hodnou následování. Druhý žánr pak spočívá v radách takovéto osobnosti mladé generaci. Rady jsou založeny na vlastních zkušenostech a hlásají tytéž principy, jejichž uplatňování se popisuje v autobiografiích.

Někdy je poměrně obtížné určit, o který z těchto dvou žánrů jde, ale nesporná didaktická díla, jichž si Egypťané obzvláště cenili, psali po tisíc let prakticky výlučně vezíři. Vezírem byl ve skutečnosti i Imhotep, pravděpodobný průkopník tohoto žánru, otec vezíra Kagemniho (konec 3. dynastie), slavný Ptahhotep (5. dynastie) a Mentuhotep (začátek 12. dynastie). Vedle vezírů je stejně významný i princ Hardžedef (podle Manéthóna Thamfthis; totožnost nezvratně vyplývá z porovnání seznamů králů 4. dynastie ve Wádí Hammámátu s Manéthónovým seznamem; princ je zřejmě do seznamu králů zanesen chybně). Imhotepa sice na dobové památce či památkách, pokud bychom kromě nápisu na soše krále Džosera vzali v úvahu i graffito z pyramidového komplexu krále Sechemcheta, jako vezíra neoznačují, ale tradice jej za něj považuje. Vázy z Džoserovy pyramidy dokládají, že titul vezíra již v té době existoval. Pravda, na těchto vázách není jako vezír označen Imhotep, ale jakýsi Menka, což byl zřejmě jeho předchůdce. Pokud jde o vezíra Mentuhotepa, posledního z vezírů, jenž sepsal naučné dílo, jemu můžeme připsat autorství Naučení loajalistického, třebaže v dochovaných opisech jeho jméno nefiguruje. Zachovaly se jen zlomky autorovy titulatury, ale ze všech vezírů 12. dynastie se tyto části plně shodují pouze s jeho titulaturou.

Další naučení jsou již mnohem skromnější - vezíry ani prince mezi jejich autory nenalezneme. Přesto byli Api a Amenemope (v jeho naučení jsou nápadné shody se Šalomounovými příslovími) významnými úředníky.

. Úředníkům pochopitelně vděčíme za nejstarší vědeckou knihu světa (matematika) - papyrus Goleniščev I, a za papyrus Rhind (15. dynastie), kopii další stejně staré matematické učebnice. Jméno opisovatele Ahmose, který papyrus Rhind napsal, je nejstarším jménem v dějinách matematiky. Ve stejné době jako Ahmose žil i další úředník - vynálezce vodních hodin, který vyřešil problém rovnoměrného vytékání vodního sloupce z nádoby. Jmenoval se Amenemhet a toto jméno se jako první zapsalo do dějin fyziky.

Nemůžeme zde sice V}jmenovat všechny úspěchy egyptských správců, ale o jednom se zmíníme. Změřili délku Egypta, jež činila 106 takzvaných říčních mil. Tato čísla byla známa již za Senusreta ve 20. století př. Kr. A právě pomocí délky Egypta změřil Eratosthenés poprvé délku zemského obvodu.

Bibliografie

- BRUCSCH, H. K.: *Die Aegyptologie. Abriss der Entzifferungen und Forschungen auf dem Gebiete der aegyptischen Schrift, Sprache und Altertumskunde*, Leipzig 1891.
- BRUNNER, H.: *Altägyptische Erziehung*, Wiesbaden 1953.
- CAMIN OS, R. A.: *A Tale of Woe from Hieratic Papyrus in the A. S. Pushkin Museum of Fine Arts in Moscow*, Oxford 1977.
- FECHT, C.: "Der Moskauer 'literarische Brief' als historisches Dokument", in *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 87, 1962, s. 12-31.
- CARDINER, A. H.: *Ancient Egyptian Onomastica*, sv. 1-3, Oxford 1947. PEREPELKIN, J.: *Privateigentum in der Vorstellung der Ägypter des Alten Reiches*, Tübingen 1986.
- POSENER, C.: *Littérature et politique dans l'Égypte de la XIe dynastie*, Paris 1956.
- POSENER-KRIÉCER, P.: *Les archives du temple funéraire de Néferkar-Kakai (Les papyrus d'Abousir)*, sv. 1-2 (Publications d'IFAO, Bibliothèque d'étude, 65, 1-2), Le Caire 1976.
- VANDIER, J.: *La pyramide dans l'Égypte ancienne* (Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire, 7), Le Caire 1936.
- VERCOTE, J.: *Joseph en Égypte. Genèse chap. 37-50* et *La lumière des études égyptologiques récentes*, Louvain 1959.